СЕРЕДА МИХАЙЛО

ОПОВІДАННЯ

ГОЛОВНИЙ ОТАМАН.
САМСОН.
ЛОГІКА.
ЗА ДРОТАМИ.
ГЕРОЙ.

Вид. Червона Калина.

Обкладка Смитанюка.

№ 1.

Середа Михайло.

Оповідання

(Логіка, Самсон, Герой, За дротами, Там, де тирса шелестіла.)

Старгі С.Я.

Kalisz. Poczt. Skrz. № 61.

До хвальної Редакції
„Літопису Червоної Калини".

Маю честь надіслати серію моїх оповідань, які ще не були друковані:

1) Ломика
2) Самсон
3) Герой
4) За дротами
5) Там, де тирса шелестіла

Ласкаво прошу Редакцію, коли на то вона має спроможність, видати їх збіркою.

Заздалегідь погоджуюсь на всі вимоги Редакції, що звязані з виданням книжки.

З глибокою пошаною
Середа Михайло

19 8/XI 33 року

Логіка

Ранкового липневого дня 1921 року з брами Онуфріївського жіночого манастиря вийшло троє: студент Київської духовної Академії Гриць Мотузок, сотник Петро Нагнибіда і військовий технік Сергій Кречет-Рачковський, всі - повстанці з ударного загону отамана Шепеля.

На узліссі манастирського лісу стрінув їх воротар отець Яків з певними словами:

- З Богом! Навкруги большовиків немає...

Коли вийшли вони на лісову тропу, Гриць Мотузок подав команду:

- Стій!

Всі зупинилися.

Піднесши до гори руки так, як це роблять поважні віковічні пані, коли надаються в обійми голодного абольвента, Мотузок пробубонів:

- До-мі-до-соль...

На хвилину подорожні замовкли, і раптом велично, побідно, радісно і гармонійно залунав у лісі церковний гимн:

- Взбранной воеводі победітельная!..

Досить екзотичний жанр творили своїм зовнішнім виглядом подорожні серед вікового соснового лісу під ясним блакитним небом. (Рятучи життя повстанців, які переховувалися в манастирі 3 дні, черниці

перебрали їх в одяг, що знайшовся під рукою в манастирському музею історичних речей.)

Попереду дрібонтів на кривих ніжках, сухорлявий, куценький, з рудявою пташиною головкою на гусячій шиї студент Мотузок. Був він задягнутий у бальний фрак, оранжову камізольку і сині чумацькі штани, що позаду, де мачалася червона дірчата латка, нагадували російський прапор. В татарський бешмет з бронзовими позументами і підперезаний чернечими чотками був зодягнутий сотник Нанибіда; сірий англєвський циліндр стирчав на його лисій голові поважно і гордо; на його босих ногах искрилися версальські черевики, що були розшиті золотими і срібними нитками. Повільно і важко, заложивши на грудях навхрест руки походжав у хвості новітній технік Кречет-Рачковський, в чечунчових штанях, в польському зеленому контушеві (за часу Жигмонта III) і в полтавському бриліві. Був він довгоносий, скуластий зі сірими трикутними очима і червоними кінцюями.

Непорушно і молитовно, ніби черниці на літургії стояли сосни і бреніли в горі смолистими чотками хвойової щетини. Пахло терпентиного і солодкого гнилля калюжної води. В очеретах лісового озера кричали селезні; в гущавині ліщини дзвонили ляскотухи.

А на ясному блакитному небі сміялося і жмурилося липневе сонце, мережачи золотою сіткою пекучого проміння лісові трони

озера, сосни.

– Гаряче... – скаржився технік: – Почуваю, ніби я у пащі Вельзевула.

– Дурниці, це ще не гаряче, – радісно спіймав повод до розмови завше балакучий студент: – Буде нам гаряче, коли нас спіймають большовики.

Скинувши циліндра і тримаючи його на лівій руці, так як це робили іспанські гранди на королівському виході сотник зауважив:

– Нема чого лякатися большовиків. Я – фаталист і вірю: того, що призначено кожній людині з Гори, вам не в силі оминути.

– Мусулманська віра, алеж маємо гіркий досвід, що фаталізм в небезпеці не рятує, – сказав студент підібравши руки позаду себе під поли бального фрака. – Прошу вас одного не забути: коли лиха фортуна зведе нас з червоними, слово до них забираю я... Ви – ані мур-мур... мовчіть. Щоб розмовляти з большовиками і переконати їх в противному, треба добре знати закони логіки. Не криюся, в законі про виключення третього – я – цар і Бог; на силогизмах – собаку з'їв. Наш порятунок виключно в ... – зазначив він, висунувши язика і демонструючи ним, як непереможною зброєю.

Сміялося і жмурилося сонце і нишпорило золотими зайчиками на лісових стежках, в гущавині березняку, на червоній корі молодих дубків.

На перехрестю лісових троп вони забачили сутулу бабусю; вона сиділа на горбку на обрубкові,

підобгавши під себе ноги і склавши руки на оклуночку, що був з тріскачками і сосновими шишками.

– Сабаниз хайр олсун![*] – жартовливо привітався з нею татарською мовою студент.

Перестрашена бабуся витріщила на нього сліпенькі очі і позирнула позад себе, певно шукаючи шляхів до втечі.

– Кедениз ейі-ми?[**] – запитував студент.

Бабуся набожно перехрестилася і перенесла очі на сотника з тим виразом, що благав порятунку.

– Не робіть мені лиха... Що ви за люди? – стиха і боязко прошепотіла вона.

– Ми – малайські посли! Шукаємо алатир-каміння і чоловічого мяса, – з пафосом і строго виголосив сотник.

Згадка про чоловіче мясо скосила з бабусиних плеч всі старечі роки: зі спритністю дикої кози шмигонула вона в гущавину березняка і зникла назавжди з очей подорожніх, покинувши їм оклуночка.

Сміялися подорожні... Сміялося і жмурилося лісове сонечко і витанцьовувало золотими промінцями на лисині сотника Нагнибіди.

– Vanitas vanitatum et omnia vanitas... – почав було скаржитися студент і раптом замовк: на узліссі, з-за горбка, викотилося село Г-ще.

---

[*] – Добрий день

[**] – Як ваше здоровя?

з невеликою дерев'яною церквою, з вітряками на горбку і вербами на ставку. Край церкви стояла під солом'яними дахами звичайна селянська будівля зі широкими ганками, на причілку якого було накреслено чорними фарбами ще за царя:

„Г-ое волостное правленіе."

На ганку і довкола його на землі сиділи, зігнувши ноги в колінках, десятка зо два або зо три селяне з грубими ціпками в руках; сиділи мовчки, немов кримські дервиші підчас загальної молитви.

Серед них сновигали якісь військові люди з червоними стрічками на грудях і озброєні з ніг до голови: з рушницями, гранатами й шаблями.

На вулиці два червоноармійця стерегли коней, які були порозсідлані і нудьгували на сонячній спеці.

— Большовики!.. — пронеслося метеором на мислях подорожніх." Тікати не приходилося: їх забачили і з зацікавленням розглядали.

— Честь і слава! — привітався, від їхної несподіванки сам не свій, розгублений техник, салютуючи в повітрі полтавським брилем. Селяне ніби по команді поскидали зі себе мовчки шапки і мовчки знову їх позодягали.

— Наше вам почтеніє! — голосно відновів русявий, з червоним обличчям, зі злими зеленастими очима кирпатий і високий червоноармієць, на грудях якого значилися прицеплені до старшинської портупеї дві гранати і револьвер системи „Нагана".

— Ах, яка сьогодні спека... Про-

голодалися і намучилися в дорозі, що надумали трохи відпочити і хробачка заморити, — ~~намагався сотник~~ сказав студент триматися вільно, ніби не почуваючи небезпеки.

Селяне мовчали, немов понабирали у рот води...

З вулиці вбіг на ганок цивільний панок зі шкіряною текою в руках.

— Подпишите, товарищ военрук, вчерашний протокол заседания, — звернувся він до кирпатого червоноармійця. Забачивши подорожніх, він замовк і здивовано задивлявся на їх екзотичний одяг.

— Что вы за люди? — насмішкуваво запитав він сотника.

— Полонені... Повертаємось з Магдебургу на Київщину, — чемно відповів сотник.

Кирпатий военрук, спершись на шаблюку, уважно стежив за рухами подорожніх. Його поза говорила: — Мені, такі-сякі, не збрешете. Я добре знаю, хто ви... Какой будете категории? з помещиков ли? али с духовенства? — запитав він подорожніх.

Подорожні назвали свої професії.

— Бувший студент Київської духовної Академії і каптенармус царської армії

— Пролетарський технік Л... го повіту.

— Штабовий писар 135-го Керченського полку.

Мотузок ніколи не міг сподіватися на те, яка магічна сила крилася для селян в назвиську його шкільної кваліфікації. Вони зірвалися з місця і розглядали студента з таким смаком, з

з якими голодна сорока щипле кістку.

– Студенти.. це ті, що народ хрещений катували? – з загрозою і ненавистю вигукували в юрбі.

– Що? народ катували?.. перепитував розгніваний студент, ображений і зневажений дивною опінією про себе.

Бачучи, що розмова приймає загострені форми, сотник наблизився до ганка і крикнув:

– Прошу слова!

В поставі натхненого промовця, висунувши наперед праву ногу і вимахуючи руками, почав він говорити про заслуги студентів:

– Ви помиляєтеся! Студенти це той бувший революційний авангард, який завше бунтував проти царя. Більше того, студенти підготовили кадри, які скинули царя. Скинули, щоб здобути вам права вільного народу, аби ваших дітей вчили по школах рідною мовою, аби..

– Брехня, товаришу! – обірвав промовця на півслові панок з теккою в руках, він же голова місцевого іспалкома: – Ваші прадіди діди і батьки розмовляли рідною мовою і ніхто їм не забороняв.

– Безусловно, правда, – підтвердив возчук: – Єтот буржуйную ересь несет.. Очень подозрительно..

Сотник розгубився: засунувши в кишені руки, він розчарливо блукав сумними очима десь понад юрбою, миттю втративши і бойовий вигляд і поважну поставу промовця.

... Жмурилося і сміялося веселе сонце і полоскало золотими

пронизували бронзові обличча, змиваючи з них ~~порох~~ діямантовими струмочками поту порох.

Студент нервував і гнівався на сотника, що зіпсував всю обідню: не з того почав розмову. — Без знання закону про виключення третього і силогізмів, — думав він: — юрби до себе не привернути.

Юрба гомоніла і гомоніла, силкуючись зрозуміти пояснення сотника. Коли вона затихла, студент підніс до гори руку, подавши сигнал, що він забирає слово.

Юрба насторожилася.

— Прошу відповісти! — рішуче і голосно, як подають військову команду, питав студент: — Ота земля, на якій ви зараз сієте, кому належала до революції?

— Князю Щербатову! — обережно відповіла юрба.

— А ліс? бачу ви поновили свої паркани!

— Князю Щербатову!

— А нині, кому це все належить?

— Нам! — безапеляційно і гучно ствердила юрба.

— Чому?

— Випало так: князя ми порішили, а землю і ліс відібрали, бо наше.

Студент на хвилину замислився. — Чи то звичайна селянська упертість сидить в їхніх печінках, чи то відсутність логічної думки не дає їм зрозуміти звичайних речей, — думав він і почав спокійно і лагідно доводити їх до правди: — Треба вам зрозуміти, що земля і ліс придбані вами на рахунок революційних здобутків. Революцію викли-

кали ідейні люди, що були незадоволені царськими режимами. До таких ідейних людей в першу чергу треба залічити студентів. Студенти...

– Чепуха! Вздор! – припинив воєнрук балаканину студента. Ні студент, ні технік, ні сотник не звернули уваги на голову ісполкома: він ураганом переносився з одного кінця горби в другий, нишкома давав червоноармійцям розпорядження, вибігав на ганок і щось шепотів на вухо воєнрукові.

– Єлісеєв! Петров! Комаров! – вигукнув він червоноармійців, наблизившись до сотника Нагнибіди. – Прошу до холодної, – сіпнув він сотника за чорнечі чотки.

– Що то єсть холодна? – не зрозумів сотник.

Кремезний і широкогрудий Єлісеєв дав зрозуміти, погрозивши йому прикладом рушниці. – Не стращівай, буржуйная сволоч! – рикнув він нібы потривожений звір і, схопивши сотника вільною рукою за комірець, потягнув його на ганок.

– Шановна громада! Прошу слова! – намагався щось сказати студент, коли опинився в залізних обіймах Комарова. – Що? хам! Як ти міг дозволити! – заволав він на Комарова і з розгону вдарив його ногою в живіт. Розлючений Комаров спіймав студента між ноги і почав частувати його прикладами рушниці.

Пролетарський технік Кречет-Раковський, свідомий большовицьких звичаїв, вдучно зманеврував в юрбі і зі спритністю антилопи вскочив на ганок, схвильовано питаючи:

— Скоріше кажіть, де тут у вас холодна?

Сміялося і жмурилося липневе сонце.....

— Оце пригода! Щой казати, приємна зустріч! - забалакали подорожні, опинившись в темній і вузенькій камері, що формою своєю нагадувала трумну. Невеличке віконце з розбитою шибою було заткнуте брудною ганчіркою, долівка вимазана глиною, нерівна, з вибоїнами, на думку студента, нагадувала рельєф Піринейського півострова. Стінки — чорні, вкриті мохами, як та в літі тундра. Не було де присісти: ні кріселки, ні лавки, навіть обрубка.

— Добра наука, отой закон про виключення третього, - кепкував зі студента ~~так, аби відвести душу~~, технік.

— Ото лоцмани, циліндра поламали, - бідкувався сотник, вирівнюючи дно циліндра.

— Щож ми стоїмо! Сідайте братерство на підлозі, - гостинно запрошував студент. — Будемо чекати кінця. Не сподіваюсь, щоб він був для нас щасливий.

За дірчатими дверима холодної почулась червоноармійська жвава голосна розмова. Селян не було чути, певно розійшлися по хатах. Хтось зі червоно-

армійців оповідав про свою пригоду на австрійському фронті:

.....- Стою я это місячної ночи на посту в полковому караулі, вижу, від неприятеля человек йдеть, ніби не свой, прямо на нас. Кричу:- Стій! Хто такой? Він відповідає:- Русин з під Тарнополя. - Почему і куда?- запитую. Виходило, що не имея он сердця до нємцев і тікав до нас, ніби до своїх. Веду єго його в полковий караул; веду - а на душе у меня сумлєніє; голос какой-то ізнутрі вішує:- Ой, брат, не промахни, шпіона ведьош... Знав, що документи треба провірить, да беда моя, що неграмотний. Нарешті додумався: запитую його: - гроші маєш?- Показиває мнє гроші... Штоб ви подумали?...

Червоноармієць мовчить, тримаючи всіх на довгій павзі.

- І што? Не мучь, говорі?- прашить терпець червона авдиторія.

- Показиває австрійскіє гроші, - підносить він голоса для глибшого враження,- Ясное дело, що - шпійон. Шпіонов закони наказують вешать... Я прістукнув єго, етакую сволоч!...

Авдиторія загула, немов бджолиний рій, коли вилетить на весні з вулика. Враження, які навіяв на червоноармійців догадливий ~~підчасок~~ вартовий, не були приємними для вуха подорожніх.

- Нєт дураков!- чути було в холодній:- Петлюровці, На мордах написано, што Петлюровці.

- Чуєш? Це вони не инакше, як про тебе...- сіпнув Матузок сотника.- На бісового батька ти этого

циліндра нацупив на лису голову. Ніхто як він збентежив розгульні більшовицькі голови.

— Бог знає, чи той лисий циліндр чи то твій жидівський лапсердак, але я маю недобре передчуття, що твоєму богуславському священству возляють єлей в лисця, які оте нагадують російський прапор, — жартував сотник, лежачи на підлозі — на узгір'і Сієрри-Гвадеррами і підтягаючи ногами Андалузьку низину.

— Закони логіки непереможні... Хай тільки дадуть мені висловитись. Я доведу... — тішив себе студент.

Скрипнули двері, і на порозі холодної виросла могутня постать Єлісеєва з рушницею в руках.

— Виході! — образливо штовхнув він студента прикладом рушниці. — Остальние штоб сідели мне смірно, пока я не заехал по морде.

— Не тикай! Свиней я з тобою на вигоні не ганяв! — гримнув розгніваний Мотузок, червоний від хвилювання, з піною на губах і стиснутими кулаками.

Єлісеєв схопив студента за комірець і зі силою кинув його на двері. Мотузок, як той метеор з неба, проскочив через двері на ганок і гепнувся (~~на двері~~) перед кріселком, в якому сидів, знизивши очі на груди, голова ісполкома.

— Прошу показати ваші документи, — строго звернувся ~~він~~ голова до студента.

Студент заметушився, шукаючи в кишенях паперів, яких не мав. Вогнук, перекинувши шаблюку на

плече, так як тримають рушниці, наблизився до студента і оглядав його з тихо єхідною усмішкою, що говорив: - Мені не збрешеш. Краще зізнавайся, хто ти і відкиля?

- Я маю до всіх вас три питання, - нервово позирнув довкола червоний Мотузок і, спинивши свої очі на злих зеленастих очах воєнрука, почав:

- Прошу ~~вас~~ відповісти мені одверто і щиро, кого ви фактично бороните і які точки революційного програму ви захищаєте?

- Деньгі іммєми? - в свою чергу запитав ~~студента~~ його солодким голоском воєнрук і насторожив вухо, так як це робить диригент, коли прислухається до камертона.

Студент покопався в пазусі і відповів:

- Щось знайшов... здається сто австрійських корони і три срібних рублі.

- Стільки? - урочисто і задоволено виголосив воєнрук, оглядаючи червоноармійців з тихо переможеним виглядом, що казав: - чи не моя була правда?

- Передайте мені деньгі, - затан-чив в кресельку голова ісполкома і підморгнув Єлісеєву, подавши знак, що авдієнція скінчена. Сотника і техніка не допитували: тільки обшукали і відібрали гроші

Було чути в холодній, як воєнрук комусь наказував:
- Две бутилкі самогону, яєшню і курицу. Одна нога - там, другая - здесь....

Можливо, майбутню підводини, як скрипливі слова, буцім з пересохлого горла когось благали:
— Тепер за командарма Єгорова чарочку... прошу без церемоній.
— Пріголубте, товаріщ! Время тепер ненадежное: можеть бить ви яду подсипалі.

Сонце знизилося, і через шибки вузенького віконця пролазили рожеві проміння і плигали по брудній підлозі пожвавилими зайчиками. З лісу вертала до села череда. Чути було лязкотіння батогів і сердиті вигуки чередника до підпаска:
— Нагони безрогу! Знову в царину залізла і розкидує снопи!
На манастирській дзвіниці заблаговістили до вечірні. Срібні тоскливі дзвони пестили слух і зворушували душу болісними сумами.
— Немає чого ховати від себе правди: безперечно нас розстріляють, — казав зажурливо Мотузок техникові і сотникові. — На порозі смерти зізнаю свою фатальну помилку, що підсказала мені словесного моєго сутичкого з большевиками. Нерозумно оперувати в червоними логічними доводами! Переконуючими для них доводами завше були і лишаються: фізична сила, зброя і наша перемога. Смерть для нас не страшна, бо свій обовязок ми виконали чесно, як розуміли і остільки нам дозволяли наші сили.
— Як умру, то поховайте,
— прудними високими тенорами і в

унісон манастирському дзвону підхопив технік.

— Мене на мощі...

примучилися до нього соковиті й густі баритони і бас.

За дверима, смикуючись за лушини подорожніх і зриваючись з високих нот, без такту і хорової дисципліни червоноармійці співали:

— Вставай проклятьєм заклеймений!

А коли з холодної винеслася на вулицю протяжна, великопістна церковна пісня — „Душе моя, что спиши, конець приближається“ — двері холодної з гуркотом зіскочили з завісів і четири червоноармійця з рушницями переступили порога.

Ні студент, ні сотник, ні технік нічого не зрозуміли. Сотник встиг тільки занести над головою руки, стуливши їх на взірець варяжського щита... Студент хотів підвестися на лікоть і посковзнувся; так і лишився лежати на правому боці... Технік встиг захищаючись сунути голову між коліна.

Голова ісполкома, нетвердо тримаючись на ногах, наказував червоноармійцеві:

— Копайте яму среді улиці. Пусть їх могіла послужить для других нравоучєнієм...

На манастирській дзвіниці вдарили у всі дзвони. Срібні оксамитові нестямливі дзвони відгукнулися у лісі і забреніли велична

побідно і гармонійно. І назустріч їм бреніли зелені чотики хвойової щетини; бреніли тої гомін, який поширили у лісі трьох нафорожніс:

– Взбраний воєводі побідітельная!

Самсон.

– Непорозуміння жіба, – а не люди, – по-невірено здвигає плечима бувший бунчуцький Декура і тиче мені в руки люльку.

– Потягніть... тютюн добрий, з Голяндерії; у жида на крілика обміняв, – запрошує він і всовує люльку в мої руки.

Люлька у нього власного виробу, з дикої черешні, нагадує виглядом полтавську святкову чарку. Покришка до неї фігурна, з вирізаними на ній півниками; головка на півникові без гребіння, бо відрізаний.

– Жінка допекла, що я з пересердя на півникові помстився... мало головки йому не відшматував, – згадує він про свій непристойний вчинок, образливий для чести півника.

В моїх зубах люлька шкварчить, сичить і з тою загрозою, яка упереджує:

– Тягни, тягни... я тебе потягну: або очі випалю, або носа припечу...

Занепокоєний кримінальними намірами люльки, я поспішаю подякувати господареві і повернути йому люльку.

Бунчуцький і я сидимо в за-

верху на обрубтов

тишинку під густою кроною груш-ки з того тихого і грацієго, які свідчать, що ніколи в кімнаті ми не служили і певно служити не будемо.

Перед нас — станична площа, яка помережана квадратовими грядочками. На грядочках вимахують кольоровими прапорчиками маки, кивають жовтими капелюшками соняшники, всюди довгастими зеленими крильцями кукурудза, а в гущавині гороху степові лірники — чмелі складають кантату на честь липневого сонця, що мастить золотою охрою і станицю, і грушку, і нас, і грядки.

Бунчужний Рекута — богатирської будови. В моїй уяві біблійний Голіяф і він — одного викрою.

— Прошу, помацяйте, — загомоне він, засукує свою руку і напружує мускула двоголовця. Мускул той стирчить на руці, немов на Херсонському степу могила.
Я мацаю мускула і переймаюся мудрими рішеннями: від того мускула тримати себе подалі.

Голова бунчужного побудована на взірець кримського кавуна: яйцювата і загострена на потилиці; вросла в плечі цупко і міцно, тримаючись на коротенькій шиї по-військовому, з піднесеним до гори підборіддям. Плечі — широкі; в місцях сполучення рамена з лопатками мають високі виступи, що нагадують церковну баню. Грудна кісточка

винеслася наперед і творить вражіння, що бунчужний переховує за пазухою де-що зі свого господарства. Ноги - колонками, на взірець тих, які підпирають дахи: коли він сидить на обрубкові, його коліна і голова приходяться на одному рівневі.

Про свою силу Рекура оповідає так:

- До війни, ще за молодих літ, служив я за чабана під Катеринославом на Самарщині в маєтку князя Ширинського-Шихматова. Трапилася мені пригода восени, коли в маєтку готувалися стрінути Покрову - наше престольне свято. Пригадую, що день був похмурий: сіяв дрібний дощик; рвучкий вітер несамовито гасав в степу, зривав і котив по стерні наливкие перекотиполе. Вівці мої збилися до купи і сумно позирали на мене: прохалися в кошари. Я стояв на перехресті доріг, насунувши на голову ~~каптанку~~ каптура: чекав на добру погоду. Стояв я за вітром і певно замислився, бо не чув, як мало не наїхала на мене тачанка поміщика Бурханівського. Отямився лише тоді, як щось полоснуло по моїх вязях пужалном. Чую позаду себе брудну лайку:

- Тікай з дороги ти, ярмарковий ракло! Теж винайшовся тут опудало горохове!

Повертаюсь і бачу тачанку. На передку її візник батігом вимахує, лається; позаду в креселку поміщик Бурханівський сидить, уїдливо посміхається і говорить до мене:

– То тобі, брат, наука: учение – свѣт, неученіе – тьма кромешная...
Запалився я гнівом по самі вуха, алеж їм нічого не кажу... Підходжу ловчіш до тачанки і беруся руками за задні колеса. Спочатку підніс їх до гори, потім вбік сіпнув. Хвилина, і тачанка, немов надохла жаба, до гори ногами вивернулася. Шукаю пасажирів, а вони – ніжками в багні дригають і порятунку взивають. Набралися вони біди: щось довго намагалися тачанку на колеса поставити. І туди і сюди... від перевтоми язики висунули; синці під очима виступили. Куди ж там їм шмаровозам! Так і покинули її серед степу, а самім рачки прийшлося до свого вертепу лізти... Прошу, потягніть, – знову він тиче мені в руки люльку.
Я поглядаю з ненавистю і огидою на півника, алеж складаю господареві приємність: обережно тягну з люльки.

Духота і спека...
На площу вибігають емігрантські діти. Всі діти – обозового походження: виснажені від постійного голоду, з синцями під очима, рахітичні обдерті і брудні. Забачивши нас, вони зупиняються і пильно придивляються на бунчужного, певно захоплені манерою його приматися по кінному на обрубкові.
Ми теж уважно стежимо за їхніми руками. За освітлину з норди виноситься верхи на лопаті кострамосий рудявий хлопчик, в трусики і повязаний

через рушничок головкою. З іржанням і хрипами підкочується до бунчужного і, викинувши до гори руку на взірець провінціяльних трагиків декламує

— Я - дитина; ти - козак.
Я - ще учень; ти - дурак.

Коротка декламація розбуджує в душі Рекурги недобрі инстинкти.

— Тьфу на вас! До нашого берега що тільки не прибиве! — спльовує він з огидою собі на чоботи і, перебравши відмене люльку, ремствує:

— Покладаємо на наших діток надію, що колись вони збудують Україну. Даремна надія! Ви придивітеся на їх тілесну кон-порацію.. Така убогість, що живій силі немає де отаборитись. Кажуть нині, що тепер сила не потрібна, що силу заступає техніка. Я маю бойовий досвід і скажу, що на війні техніка - одна антимонія. На війні потрібна людська сила... Прикладали взяти мене.

В 1920 році в листопаді місяці ми, Залізні, відступали на Волочиськ і далі, в Польщу.

Під Дубовою наскочила на нас кіннота Котовського. Немає чого правди ховати; наробила вона великого галасу. Головне, що наскочила вона несподівано. Я стояв тоді на першій сотні. Бачу, що козаки моєї третьої чоти в паніці розбігаються і на инших дие впливають. Кинувся я до них ладу навести і до порядку закликати.

Біжу я, землі під собою не чую... біжу і не бачу, як позаду наскочив на мене червоний кіннотчик. Рубнув він шаблюкою мене повздовж плеч; рубнув добре, бо я з ніг звалився і під коня йому потрапив. Розібрали мене злість і лютість. Схопив я коня за передні ноги, міцно тримаю в руках, а ногою з розгону як садону йому під живіт... Коник тільки брик на землю, а кіннотчик ніби яструб з неба, що на курча зпадає, на горбика злетів, лежу, і пристайність свою втратив. Я до нього... підбігаю і за комірець його до гори підвожу. Маю намір на його пиці пропорцію порушити, ранжир благородний навести. Розігнав я з тиха кулака і акуратно портрета йому мастно. Розписав ніби на замовлення: праву скулу на місце носа пересадив, а ніс – на скроневу кісточку загнав. На прощання коліньками, куди слід, стусана йому поклав і ринувся доганяти своїх... На війні, – підносить бунчужний до гори перста: – сила людська потрібна. Техніка що... одна антимонії.

Я мовчу...

Бунчужний запалює люльку.

– Потягніть, тютюн добрий, з Голяндерії

Я тягну...

Сьогодні Рекура – в бойовому гуморі: копається в закутках своєї пам'яті і витрусює на світло, на розпечене повітря свої минулі кріваві події. Сонечко теж перейнялося його бойовими запалами: заноситься високо над

гущиною і разить в нас болісно золотими списами пекучого проміння.

Ми сидимо розварені і зморені спекою, на положенні риби, яку викинуто з води на беріг; бракує повітря. Я навіть припускаю на думці, що під нами не одрубок, а розпечена пательня.

Позаду нас, за дротами, позаривалися в землю курки і квочуть знесилено і жалісно, нагадуючи мелодію татарської зурни. В станичніх канавках в гущавині бур'яну злісно клацають зубами станичні пси.

Спека збільшується...

Раптом на станичнім термометрі температура заноситься на точку 42° C.

В сепаратках - пекло... Бувше славетне українське військо вилітає з них в розпачу і паніці, немов після страшного ворожого погрому. Військо озброєно подушками, ковдрами, сінниками і ганчір'ями, якому тяжко підшукати назвиська; з'обсервувавши сонними очима місцевисть, воно починає розлазитися по станиці, вишукуючи холодку і затишку.

- Непорозуміння хіба, а не люди, - проваджує бунчужний інспекторський огляд війську. - Не мають ані тілесної, тобі, субординації, ні духової, тобі, оркестри... Сндузорія якась! Тільки вміють, що жебрачити. Повідають на трибунах і романсують:

- Дайте, не минайте!

Самі для себе не в силі порятунку

млясти, а будиж тобі... чужими мі-
ністрами радять, як державою по-
рядкувати. Сучасне життя вима-
гає від людини актувальності і
виразного обличчя. Життя треба
тримати на поводку і не випу-
скати з рук... боронити себе тре-
ба самому, не оглядаючись на су-
сідів. Примірно я!...

В 1921 році перед листопадів-
ськими Тютюнниківськими походами
виряджали мене на Поділля під Ле-
тичів згуртувати повстанців
і підготовити до зустрічи Тю-
тюнника. Перейшов я кордон і
ретельно за працю взявся. Ща-
стило і підвезло мені, як тому
байстрюкові: і з повстанцями
звязався і всі таємні доручен-
ня виконав. Втішений на праці-
кажу до себе: – Коли ти, Макаре,
такий вучений і спритливий,
то дозволяю тобі душевного кон-
трактну дотримуватися: розшу-
кати шістдесятки - відсотково-
го самогону і вуста свої посолодити.

Побалакав я по доброму зі со-
бою і захожу на селі до чепурної
хатки, до знайомої вдовиці.
Я в сіни – а з хати мало не сот-
ня червоних виходить. Посмі-
хаються і кажуть:
– Давно на тебе, волоцюго, чека-
ли... Сам з рапортом з'явився...

Я відповідаю їм:
– Тепер спіймали. Ваше право
і закон.
Звязали вони тоді мені руки, на-
кинули на віжки і ведуть ме-
не за село в поле.
Йдемо мовчки...
– Певно, – думаю: – розстрілювати

ведуть.
Один з червоних говорить з пересердям:
– Везеж тому Петлюрі! Ніхто ин-
ший, як сам рогатий таких дурнів
йому до війська постачає.
Запитує мене:
– Чи ще багато вас азиятів, у Пет-
люри лишилося? У нас сосни не
вистарчає на вашого брата.
Я відповідаю:
– Не журіться, для вашої сволочи
резерви завше знайдуться.
Вийшли за село...
Коло церкви на горбку стирчав де-
рев'яний магазей, в якому обче-
ство зерно ссипає на випадок го-
лодної зими. Покрутилися черво-
ні, про щось порозмовляли, й замк-
нули мене до того магазею: чека-
ли на високого комісара, який мав
винести мені смертного вироку.
На дверях сторожу поставили і
гострого наказу їй доручили – пиль-
нувати мене, як першорядного
злодія
Було це над вечір... Де не взявся
вітрець, подув і снігові хмари на-
гнав. Почав трусити мокрий сні-
жок. Вичікав я з півгодини, дав
сторожі вгомонитися і війшов
сутеринками на далекий кінець
магазею, протилежний від сто-
рожи. Обревизував належно стін-
ки, чи добре дошки тримаються,
і до роботи приступив. Ногами
на засіки сперся, а спиною на стін-
ку навалився, напружуюсь, насилаю...
Чую, дошки, ніби трухляві, на бік
з'їжжають і з цвяхів зриваються
Вийшов я з магазею на повітря,
перехрестився і про себе до сторожи
кажу:

— Батько ваш лисий вчив вас так пильнувати арештанта...

Бунчужний набиває люльку і поглядає на сонце.

Сонце знижається... З багнистої долини, що за фортами, дме вогкий вітрець, шарудить по сухих колосках жита, злегенька чеше нахи голови і кропить площу стебловими пахощами: деревію, палині, м'яти і ромашки.

Спека поволі падає... На станичній кузні чатовий Загоруйко з'одягає хвартуха і починає роздувати горна. З амбразури вузенького вікна станичної стайні висовується розкуйовджена голова візниці Божка. Він поглядає по сонцю, довірливо хитає головою, солодко позіхає і говорить до себе:

— Пане Божко, час... не забувай!

Починає запрягати до ресорного генеральського возика гнідого коня.

Бунчужний в задумі... Сплазовує з обрубка на землю, примощується проти мене сидячки, на зігнутих ногах і набиває люльку. Трохи помисливши, питає мене:

— Чому нині чи то на чужині чи то у нас, на Україні, не видко колишніх людей, що ламали в руках підкови і трощили срібні рублі?

Як і що я маю йому відповісти, я..., книжна людина!

Я мовчу...

Бунчужний заохочує:

— Потягніть, тютюн добрий, з Голяндерії

. . . .

Я тягну.

Герої...

Одного дня я одержав запрошення такого змісту:

„Управа Товариства бувших вояків
„армії У. Н. Р. ласкаво просить вас
„зачитати на салі Товариства
„свій доклад на тему: „Постать
„героя вояка в останній визвольній
„боротьбі 1917-20 р.р. Про свою згоду
„на зачитання Управа просить
„Вас подати їй на протязі 3х днів
„для завчасного повідомлення вояцтва

. . . . . .

. . . . Генерал-Хорунжий
Голова Управи

Підполковник
Секретар Управи.

Я замислився... Тема, що й казати, широка і вимагає від докладчика солідної теоретичної підготовки. Я не теоретик: я оперую виключно матеріялами, на які спромоглися мої спостереження і вражіння. Постать героя?.. - тема, що лучить мою пам'ять з подією, про яку я пишу так:

Командір другої бригади Залізної дивізії полковник Драбина товкнув зле-

ченька, по гусарські ногою, задзеленчав срібними острогами і, піднесши до гори на рівень кашкета, руку, сказав священикові Трощинському, настоятелеві церкви в селі Котюжанах.

— Маю до вас, батя, пильну справу. Прошу не відмовити мені і штабу отаборитися на відпочинок на вашому подвір'ї.

Пан-отець Трощинський, кругленький і низенький з русявою цапиною борідкою і вузенькими монгольськими очима, кирпатий і метушливий, — вибрикнув на коротеньких ніжках, немов потрапив на розпечену залізну штабу і, заломивши на боках руки бубликами, радісно вигукнув: — Велика Артеміда Ефеська! — і позирнувши навколо з тою метою, чи хто не підслухує, він тихенько додав:

Після большовицького раю, який я мав нещастя відчути минулого тижня, не то що вас, а навіть самого люципера прийму так, як свого кращого приятеля... Дуже мені приємно! Дуже приємно!

Раптом він покинув полковника і зник в присінках своєї хати.

— Попадя! Попадя! — лунав в далекім покою його верескливий тенор. — Приготуйся і бігцем стрінути високих гостей! Велика Артеміда Ефеська! — вигукував він вже на кухні.

— Настановляй Пилипе самовара, та тільки жутко — одна нога там, друга тут... Отак, так... тепер насипай вугілля... Куди ж ти, сатана вугілля напхав? хіба не бачиш, що то для води!...

Щось довго порався на кухні священик. Почекавши з четверть години, полковник Драбина розпочав

оглядати подвіря: позирнув у повітку, конюшню, комори, курник, загороду, міркуючи як краще йому розмістити козаків охоронної сотні.

— Еге, видко, що батя розуміється на господарстві, — подумав він, зупинившись біля довгастого жереба соломи, кінці якого ховалися десь у долині.

В долині, де була розкинута пасіка, його наздогнали командант четвертого куріня підполковник Мельник і персональний адютант бригадного сотник Равич-Лантушенко.

Адютант, по-військовому салютуючи Драбині, склав бойовий звіт, що надіслала розвідка.

Драбина уважно вислухав звіт і строго сказав куріньному:

— Прошу вас пересунути кулеметну команду на подвіря священика: місця тут для людей і коней вистарчить.

Стемніло... На сході поволі згасали вогневі колонки, що вкрило прощально сонце, ховаючись за обрій. Зі широкого ставка, в якому селяне вимочували коноплю, тягнув вогкий, засмічений багном і прілько вітрець. За ставком в гущавині жита перепелиці запрошували, висвистуючи на долі-ночках, гостей на вечерю і попереджували:

— Буде роси... буде роси!...

Від високого деревляного вітряка, що стирчав побік хати священика, опустилась широка тінь і вкрила все подвіря.

— Велика Артемида Едоеська! Нарешті вас знайшов! — радісно обізвався поблизу на перелазі пан-отець, обсмикуючи на собі рясу, що накололася на сучок: — Прошу всіх до господи... Погода [illegible], [illegible] хмуриться,

30

старшини рушили до покою, притуляючись позаду священика, який, вимахуючи в повітрі рукою, запевняв:

– Після большевицької гостини не то що вас, а самого Вельзевула прийму, як рідного батька... Оце моя конференц-саля, – чиркнув він рукою в прикінчасто широких дверях, що були подофарбовані під кольор мрамора.

Чепурна і простора кімната своїм виглядом свідчила, що вона перебуває в руках дбайливої попаді. Повздовж стін стояли віденські креселка. На вузенькому лякованім п'єдестальчику стреміли вазоньки з тропічною рослиною: фікусами, кактусами, олеандрами, то що... Вікна були прикрашені блакитними тюлевими фіранками, що звисалися до підлоги. Підлога була вкрита вірменськими нестрягуватими доріжками. Серед кімнати стояв округлий на взірець витягнутого кола, дубовий стіл; на столі шумував і сичав, немов потурбований вуж, самовар. Над самоваром під самою стелею цвіріньчав в дротяній клітці канарик, підсилюючи на контральтових на-тах шипливий басок самовара.

Принесли світло... На саме вийшли огрядна попадя з дорослою донею-студенткою університету святої Ольги.

Поява дам підбадьорила старшин і піднесла їх бойовий настрій. Равич-Пантушенко, порушуючи правила старшинства, викотився наперед, зупинився перед попівною, човгнув, пристукнувши острогами ногою і, притуливши руку до серця,

попрохав вибачення за турботи

– Непрошений гість гірше від ката, – додав він і жартливо схилив перед нею голову, немов підставляв її під сокиру.

Попадя запросила старшин до столу. Трапилося так, що за столом адʼютант опинився побік попівни, підполковник Мельник проти попаді, полковника Драбина поруч священика.

Завязалася розмова...

У недовзі полковник Драбина знайомив настоятеля з методами і тактикою фортифікаційної війни, Підполковник Мельник, вистукуючи перстами по шклянці на взірець барабана стращав попадю своїми кривавими пригодами з бойового життя. Вражена попадя хапалася за голову, полохливо ширила очі і боязко промовляла:

– Ой, рятуй нас Пресвятая Діво!

Русява попівна Серафима Сергієвна, невеличка і струнка зі строгими рисами на обличчі, з карими серйозними очима і повільними рухами голови і рук, – оповідала адʼютантові про штаб 37 го радянського полку, який часово замешкував у них тиждень позад.

...... – Командант полку, адʼютант і звязковий старшина складали враження інтелігентних людей, – говорила вона і так, що в тембрі її голосу Равич-Лантушенко відчував якісь трагічні нотки. – Траплялося нам розмовляти на теми літератури, політичні, мистецтві, і після кожної розмови я впевнялася, що маю справу з большовиками людя-

ними, чулими, сердечними... Уявіть собі...— нервує вона і складує хрестом руки на грудях.— Одної ночі червона розвідка застукала десь молодого хорунжого української армії на прізвище Капустян. Я з мамусею ночували на кухні, коли це двері — рип, і три червоноармійця влізли до хати, тримаючи на шкіряному поводі Петлюрівського старшину. Ми — у плач... забігали по хаті, як ті руді щурі: шукали для хорунжого якогось порятунку. Однак старшини нас заспокоїли: напоїли хорунжого чайком, почастували фабричною цигаркою, обійшлися, як належить джентельменам. Глибокої ночі перед світанком, коли наша родина спала, ад'ютант, зв'язковий і два червоноармійця з розвідчої команди вивели хорунжого на огороди і порубали іржавими затупленими шаблями. Наш Пилип бачив, як вони рубали. Рубали невдало, з перервами, певно не посідали для цього жистуні досвіду, рубали щось 10-15 хвилин... Я не розумію... не розумію дисгармонії, яка опанувала душу людини, — скаржилася вона і стискувала так болісно свої руки, що хрустіли пальчики. — Як тут зрозуміти: з одної сторони — культура, прогрес, ідеї, що бренять в людині і стримання жертвеної любові, почуття братерської єдності, етичних і гуманних з'обов'язань; з другої — звіряча жорстокість, холодний егоїзм, хижацтво, вандалізм... Природа зле пожартувала над людиною, накресливши на скрижалях його душі почуття Христа і Антихриста.

Ад'ютант покопався у себе в кишені, знайшов цигарку, запалив і, трохи щось помисливши, сказав:

— Я виключаю більшовиків з теми моєї відповіді, як шкідливий нарість на життєвому нерві державного добробуту. Я так мислю: трагедія наша полягає в тому, що від нас назавше заховані мета і цілі кожного організованого життя. Природа поставила нас перед сумними фактами, помістивши в нашій душевній скриньці дві ідеї - добра і зла, з'обов'язавши їх станом безконечної війни. Всі зусилля людства скеровані на визволення першої ідеї від постійної загрози з боку другої. Про остаточне знищення другої і розмови не може бути, і стан проголошеної природою боротьби ми приймаємо на сьогодні за мету нашого існування. На мою думку - одні неуки можуть тішити себе, що слово „війна" не буде згадуватись на сторінках майбутньої історії людства. Війна має давність, яку має людство; вона забезпечена і тими майбутніми, якими забезпечене людство природою. А там, де війна, там завше знайдуть право голосу і жорстокість, і жахацтво, і егоїзм, і вандалізм..

Раптом розмова за столом обірвалася. На залю увійшов командант охоронної сотні хорунжий Масловець. Був він невеличкий на зріст, незграбний, з великою квадратовою головою і нестравкуватими обличчями, витрішкуватий і кирпатий. Він зупинився на три кроки від

стану і по-військовому відрапортував полковникові Драбині, що сотня перебуває в порядку і розташована по службах на подвір'ї священика.
Хорунжого запросили до стану.
Пан отець занепокоївся: пригадав, що у повітці, де отаборилися козаки, ночують пекинські качки і кохінхини; побоювався, що спокусливе для козаків сусідство зможе порушити здорову гармонію його господарки.
— Так, так, пане-отче... У світовій війні фронти відбули ролю давніх фортець, — вдруге потвердив Драбина, спіймавши замислений погляд священика, який він зрозумів, як акт недовір'я до своїх слів.
— Занесла сьогодні тебе сатана до моєї хати та ще з дурною фортифікацією, — подумав священик і, позирнувши злісно на натхненого докладчика, вічливо сказав:
— Даруйте мені пане полковнику, що зупиню вас на цікавій розмові... Мушу на хвилину відлучитися на подвір'я з'ясувати, чи підсипав Пилип коням січки. Він у мене недбайливий.
За хвилину священик повернувся з квасною і незадоволеною миною на обличчі: не долічив однієї пекинської качки і двох кохінхинів.
— Дурниця, знайдуться, — подав надію Драбина, палаючи нетерпінням продовжити цікаву розмову. — Тепер я попрошу вашої уваги до серйозних моментів — самих методів фортифікаційної війни, — урочисто попередив ~~Драбина~~ він священика.
Священик скрипнув зубами, скорботно і голосно зітхнув і, спіймавши себе на досить одвертій невічливім

вчинкові, вівся очима в полковника з виразом глибокої уваги.

Хорунжий Масловець тримав в руці шклянку з гербатою і прислухався до Серафими Сергієвни, яка порушила перед ад'ютантом цікаву тему - чи має українська армія своїх героїв?

Ад'ютант відкинув мрійно свою голову на спинку креселка, строго поглянув на канарчика, виріняв на голові чуба і тоном професора сказав:

— Розвиток військової техніки і пересунення ініціятиви провадження боя з рук одиниці на руки людської маси, нині виключають ті обставини, що колись були сприятливі для виявлення героїчних чинів... Білий кінь і рапіра в руках героя, що на коні, можливі нині хіба на театральній сцені...

— Не кажіть так, - зауважила попадя і здвигнула поневірено плечима. - Ви не знаєте нашого Пилипа Даргиа, що у війську не служив, а такий герой, такий бойовий, - набожно пригорнула вона до серця руки: - Того дня, коли червоні порубали хорунжого Капустяна, він стрінув команданта полку і каже йому: - Ех, витатарва! Навіщо ви порубали православного воїна? Почекайте трохи, прийде на вас кара. - Командант розгнівався і загрожує: - Мовчи бацима, а то канчуками почухаємо тебе, де належить. - Пилип не злякався, ще гірше йому дорікав. Командант гукнув червоноармійців, і бідному Пилипу таки прийшлося проковтнути десять канчуків. Ну скажіть щиро, хіба не герой наш Пилип?

Ад'ютант посміхнувся і з ~~манерою~~ виглядом

самопожертви своїм переконанням відпо-
вів: — Безперечно герой...

— Я посідаю факти до ствердження, що наша визвольна боротьба вкрила українські степи шляхетними тілами сотень наших героїв, — забрав слово підполковник Мельник. — Однак ми не маємо ексидівської вдачі, щоб достойно рекламувати своїх героїв. Ми — пюстії, недарі на перо. Незабутні чини наших героїв вивітрюються з нашої пам'яти протягом трьох днів.. Сотник Равич-Лантушенко помиляється. Розвиток технічної сили у війську потребує від вояка великого напруження нервів і тої безмірної жертвенности життям, яку ви прозиваєте геройзмом...

— Ви годитесь зі словами полковника? — запитала Серафима Сергієвна Хорунжого, спостерігши, що він лишився на самоті, і намагаючись втягнути його до спільної розмови.

Хорунжий зніяковів, почервонів, засмикався, витягнув було руку ~~до~~ за шклянки з сербатою, що відпочивала на столі, але не розмірив розмаху ~~руки~~, і шклянка покотилася в обійми адютанта. Сербата пирскнула повздовж стола на взірець японського веєра. Дами настрашено зойкнули і тривожно перенеслися на другий кінець столу.

Коли всполошена авдиторія вгамувалася, Хорунжий сказав:

— Я — людина зі села, малоосвічена і не маю чого сказати путящого... Чув колись в школі про героя Олександра Македонського... Підчас світової війни читав про героя Крючкова Кузьму. Кузьма Крючков, писали, вісім німців на списа нанизав і німецького ескадрона сам потрощив... Про наших героїв не чув і не читав, бо, правду мо-

вини, своєї газети не маємо

... — Атака на дротяні застави вимагає поперше серйозної гарматної підготовки, — повчав Драбина все отетеревілого священика, тримаючи його для певності за полу широкої ряси.

— Велика Артемида Ефеська! ото попався! Варвара Великомучениця і ти, Йове Многострадальний визволіте мене від такої напасти! — благав на дусі настоятель, ~~який~~ вибива~~вся~~ючись зі сил, і вишукуючи причини до утечи.

— Тато! Запроси гостей на преферансик... А ми тимчасом з мамою вечерю наладнаємо, — порадила Серафима Сергієвна, спіймавши на обличчі папа-отця німі страждання.

— Прошу, прошу! Я давно намірявся просити, — зірвався, як той вихор на шляху, священик з креселка. — Велика Артемида Ефеська!

Він метнувся до сусідньої кімнати, викотив ломберного столика, знайшов карти, щіточки і, заломивши на боках руки бубликами, попросив гостей до карт, упередивши:

— Давно я не брав в руки карт... Прошу вашої ласки не карати мене дуже.

Старшини перейшли до ломберного столику...

Хорунжий безпорадно обвів навколо очима і теж піднявся на ноги, однак посковзнувся і перекинув креселко до гори ногами. Зніяковів, почервонів і сказав:

— Обійду подвір'я і подивлюсь, що поробляють козаки...

На кухні священика було задушно і людно. Повздовж стін, що були помережані чорними острівками сажі, сиділа на вузеньких довгастих лавках сотенна шляхта: бунчужний Тягнирядно, каптенармус Кравець, перший чотовий Вишня і другий – Кузьма. Поруч дверей сидів на скрині з під борошна, підобгавши під себе ноги, церковний староста Пилип Жученко, пихкав з глиняної люльки і оповідав про напад червоного полку, що полишив йому пам'ятку ~~про який~~ яка ще не ~~знищила~~ загоїлась на його ~~власній~~ шкірі.

– Закону нема такого, щоб церковного чоловіка бити, – скаржився він, приймаючись рукою за місця, на яких погуляли канчуки. – Коли бити, то треба з понятіями, а не так, скільки знайдеться сили. Теж винайшлися судді, бодай вас за печінку взяло!..

Блимала нафтова лямпочка, і широкі тіні вилазили з під лавок і миготіли на стінках висунутими язиками.

З конференц-салі внесли самовара і посуду, і Серафима Сергієвна запросила гостей до столу. З надвору увійшов хорунжий Масловець, тримаючи під рукою теку з похідною канцелярією. Він мовчки роздягнувся, примостився край столу, розпакував свою канцелярію і почав складати листа матері. Ранком від'їздив на Херсонщину відпущений повстанець Тродошменко і обіцяв завезти його листа до родини.

„Люба матуся! – писав він, напружуючи свої короткозорі очі у мигливому світлі нафтової лямпочки: – Дякувати Богові, я почуваю себе добре і ніякої нужди не маю. Начальство у мене добро-

„ зичливе і працю маю шану. Минуло-
„ го тижня оглядав нас в Мурованих-
„ Куриловцях Головний С. В. Петлю-
„ ра. Казав, що скоро наша армія
„ повернеться до Києва..

Хорунжий замислився..

Пилип Жученко, який зараз сидів на покутнях, частував людей гербатою і оповідав про Котюжанського поміщика Волховського:

— Правдивий був пан, щой казати. Таких панів не було і не буде, — запевняв він, смакуючи гербату і пускаючи очима по сволоку стелі; на якому стирчали на кілочках величезні гарбузи. — Траплялося, що вони жартували з нашими селянами, алеж з любовію, без біди.. Одного дня, улітку, почухрали рибалки на панський ставок потрусити свої ятірі. Милость була пана до тих рибалок Гнатюка, Прядки, Попика і Калюжного, що дозволив він ловити їм рибку на панському ставочку. Повлазили вони у воду.. Витягнув Гнатюк свій ятір, позирнув у нього, і з приємного дива у воді затанчив: ~~Подумав він так про себе: хай ятір у воді по~~ спіймав йому ятір пляшку царської закоркованої горівки. Подумав він так про себе: хай ятір у воді побуде; почекаю, коли товариші до хати повернуться, тоді знайду, що робити з горівкою. Витягнув Прядка свій ятір. Йому краще підвезло: спіймав йому ятір четвертину царської горівки. Відомо всім на селі, що Прядка без горівки було спати не ляже. Як забачив він горівку, затрусився і подумав: — почекаю на товаришів, хай тільки з води повилазять, а тоді я знайду як горівку непомітно до хати пере-

нести. Попик знайшов дві пляшки, Калюжний — півпляшки.. Стоять вони у воді годину, другу, нудьгують і з пересердя один другому чортів зичать. Стоять вони і не помічають, як в очереті пан Вольховський принишкувалися, на рибалок поглядають, регочуться і від сміху аж за боки хапаються. Гнатюку першому осточортіло у воді стояти. Зачіпає він Прядку: — Чого це ви, куме, не вилазите? — Той відповідає йому: — Немало як вилазити: корінці за ніч в ятір вросли, і лихая біда мені — хоча візьми і покинь ятір. Мені інша сторона... то ви, куме, чого не вилазите? — А чого мені вилазити, — відповідає йому Прядка. — Що мені робити на тому березі... А тут і затишок, і холодок, і від води велика втіха: рибка на дні пасеться, жабки підскаками дригають. Така насолода, що бери і ночуй у воді.

Стоять вони у воді і словами перекидаються. Коли це з очеретів вилазять пан, в руках рушницю тримають і строго їм наказують: — Вилазьте мені зараз з води! Бачите, що намірялось стріляти по вас!.. Рибалки вже раніш науку мали, що слово пана з ділом не розходилося. Вони, мерщій, з води.!. забули навіть позодягатися. Нагишом по селу вибрикують, але ж кожний в руці горівку тримає... Наш пан-отець в пізній проповіді виголосили проти піяцтва...

— Суєвєріє від вас чую, — зауважив чотовий Кучма: — Від панів Український народ багато лиха зазнав. Нема чого їх добром згадувати...

„Гнідого Цигана продайте, — продовжував писати хорунжий,

„ заклопотаний справами далекої господарки: — Лишіть одного вороного: в зимі тяжко буде прогодувати двох коней. Толоку, що на Дробязчиному хуторі з'орайте, тільки неглибоко, примірно на долоню. Як побачите Галю Сайченкову, скажіть їй, що її хрестика я завжди тримаю на грудях. Перекажіть, хай вона не забуває слів, що були сказані між нами, під час останнього нашого побачення."

Масловець знову замислився, копаючись у своїй пам'яті...

Пилип Жученко допив зі шклянки, подякував вахмістрові за товариство, перейшов на свою скриньку, запалив люльку і, потягнувши з неї зі смаком і хрипом, сказав чотовому Кучмі:

— Що правда, то правда... зазнали багато ми лиха від панів, але ж відчули і добра чимало. Пан Волховський був для нас, як батько. Такого пана нині за золото не купити... Скликав він одного дня на панський двір поважного віку сивих людей. Вишикував їх по ранжиру, ніби військо якесь, і каже до них:

— Нема від вас для господарства жадної користи, і для своїх дітей ви — порожня скарбниця. Знайшов я для вас працю. Хто правдиво і знаючи її виконає, подарую тому пару добрих пиркатих волів; хто не виконає, хай на себе наріка — тому лазню на с--ці влями учиню.

Ріс на панському подвір'ї бересток. Привязав пан до високої гіляки качура, виніс старовинну рушницю, штуцером прозивалася, і каже до них: — Хто поцілить з рушниці в качура — тому моя нагорода; хто не поцілить — кара?

Хай легенько тикнеться на тому світі
дідусеві Яшиному. Гайда, який заздрісний
був дідок... перший за рушницю ухо-
пився. Круголяє його скоком-боком,
туди-сюди, наче б священик кадилом
перед іконами. Дідусь Курочка, його
сват, допомагає йому. Забіг попереду
рушниці і наставляє Яшиного.-.
- Мушку,- голосно керує він:- рівняй-
те на качура, а собачку вказовим
пальцем надавіть... Почекайте,-
каже він,- я вилізу на бересток до
качура: подивлюсь, чи приходиться
на нього мушка. Виліз він серден-
ний на гілляку, а Яшиний тим часом
візьми та й надави на ~~мушку~~ со-
бачку. Добре, що рушниця була на-
чинена горохом. Як пальнула вона,
то луна ледве шиб не повидирала,
ніби грім вдарив з неба... Весь горох
пішов на свата Курочку. Комедія
була: пан регочеться, дідусь Яшиний
з переляку навколюшки бухнув і бо-
гу молиться, а сват Курочка з висо-
кого берестка гепнувся і з болю ви-
щить, немов жидівська коза на
ярмарці... Хто насміявся, хто
поплакав, а свати Яшиний та Ку-
рочка таки направду вони одержа-
ли. Добрі були вони... Що там ка-
зати, Стійний був пан...

„Коли застукала б мене смерть
„на війні, хай Галя прийме па-
„ляницю від Петра Нагорно-
„го,- писав далі хорунжий Мас-
„ловець:- Вона подобається йо-
„му, і він господарство щасли-
„ве має. На випадок смерті
„моєї подайте часточку до Воз-
„несенської церкви: там кра-
„ще священик молиться. На
„поминках сорочки мої, кафтанку

„і чоботи подаруйте дядькові Никифору:
„він на господарстві мені допомагав...

Увійшла попадя, хутко поприбирала зі столу і сказала:

– Ти, Пилипе, краще ніж язика чесати, оберемок соломи приніс би та по підлозі розкидав би. Може хто спати хоче.

– Соломка не зашкодить... натурально треба соломки внести, – погодився Пилип, але ж не рушав ні одним мускулом, щоб покинути скриньку.

Хорунжий Масловець покінчив писати, законвертував листа, скрутив з бакуну цигарку і запалюючи запитав Пилипа:

– Чув я розмову вашу про пана Волховського. Куди ж він подівся?

Пилип стрибнув з високої скриньки на підлогу, визнаючи, що розмовляти зі старшиною не дозволено сидячи, почесав п'ятерною розкудовджений чуба і сказав:

– Большовики укоротили йому життя другого дня, як Капустяна порубали... Присікалися до нього, що він українською мовою розмовляв. Друга вина йому була, що в своїх хоромах відзнаки буржуйні тримав: старовинні запорожські рушниці, шаблі, хоругви якісь, портрети гетьманів... Покликали його до штабу і кажуть: – Ти, такий-сякий, симпатиста Петлюру переховуєш! Упохождение маєш білокісне, дворянське!.. В твоїх хоромах знайшли ми озброєння політичне... Пан Волховський їм відповідає: – Я не завинив перед вами тим, що від батьків своїх буржуйне озброєння прийняв. Петлюри я ніколи на очі не стрічав і не знаю,

який він на масть. Відзнаки, що знайшли ви в хоромах, то від моїх прадідів пам'ятка про військо Запорожське.

Вийшло, що не було йому вини. Тоді покликали вони нас, з десяток голоти, і запитують про характер пана. Я кажу їм: — Пан — як пан... мали поводженіє, як святе письмо велить і панські закони дозволяли. Коли мастили кому пику, то з розуму, звичайно норовистими людями... Нашого брата покірного та тверезого не чіпали... Не послухали вони нашої ради... В ночі привели його до ставка і розстріляли...

Масловець підійшов до Тишина і, запросивши його сідати, сказав:

— То робить вам честь, що ви боронили свого пана. Пан Волховський був наш чоловік, українець... Тільки наша Держава, ніхто інший, має вирішити справу з українськими поміщиками. Однак не право чужих людей та ще ворогів чинити у нашій хаті суд і розправу. Хай Бог боронить українців проводити між собою акції якоїсь помсти. Ми мусимо цінко триматися один другого, бути об'єднані силою жертвеної любови до Батьківщини та її незалежности...

Хорунжий з'одягнув кашкета і вийшов на подвір'я...

Ніч була темна... На заході хмарилося і блимали зелено-рожеві зорниці, виблискуючи на крилах вітряків церковною позолотою. Зі степу надував вогкий вітрець і шарів запахи дощу і степу. На селі ще не спали: під тинами і плотами лунали дівочі співи, козачий регіт

на вулицях сновигали козаки, тримаючи на поводу коней: певно, напували...

— Пане хорунжий! Дозвольте сказати, — несподівано виріс перед ним козак, по військовому салютуючи йому в темряві: — Наша сотня коропчуків на ставку спіймала... Онисько Головатий постарався... Козаки прохають вас на вечерю...

— Подякуйте від мене козаків, — промовив хорунжий, зворушений милими запрошеннями чоти.

Він обійшов подвір'я, перевірив вартових, позирнув на коней, чи нагодовані, на кулемети, чи упорядковані і, призначивши місце для збору сотні на випадок тривоги, вернувся до хати.

На кухні, вмостившись на вузеньких табуретках навколо перекинутого до гори ногами кадовба, сотенна адміністрація тримала в руках засмальцьовані карти і грала у фільки. Пилип Жученко лежав горілиць на скриньці, підтягнувши колінки ніг на живіт, і співав жалісно і нудно, напівголоса:

— Горе мені, моя рідна мати
Жити за п'яницею...

Масловець усміхнувся, примостився на ослончику ближче до столу і почав стежити за грою. Душа його була переповнена добрими почуттями, і він почував любовну приязнь і до козаків, і до начальства, і до гостинної сем'ї священика, і до Пилипа Жученка, який тупав по скриньці ногами і вищав на високих тенорових нотках:

— А як прийде зі корчми додому,
Мене молоду б'є...

— Добрі люди, милі люди... — подумав він і згадав Галю...

Галя, дочка поважного на селі багатія Онуфрія Кучеренка — русява, низька, трохи кирпата, невеличка, лепетуха і балакуха — покінчила з ним в одному році двоклясову міністерську школу. Коли зі світової війни він повернувся до хати в ранзі підхорунжого, вона жартуючи сказала йому: — Рак — не рибина; підхорунжий не старшина... Як вийдеш на старшину, сватай мене... відказу не буде. Визвольна боротьба сталася йому за кращого свата: в ранзі хорунжого повернувся він до села у відпустку і сказав Галі: — На бажання твоє дістав я хорунжого... Галя зняла зі себе хрестика, поцілувала, з'одягла на нього і запевнила: — Скінчиться війна, щасливо повернешся, твоя буду...

Масловець згадував, солодко посміхався, думав і тішився, що він, селянська дитина, доскочив старшинської ранги, керує сотнею, користується довір'ям начальства і провадить велику національну справу — відродження своєї Батьківщини.

— Колись, як вкриє мене сивина і загуздають мене старечі роки, — думав він: — буду згадувати перед своїми внуками про Петлюру, про свою розмову з ним, про цигарку, якою він почастував мене... Як кінчиться на добре війна, — мріяв він: — треба буде неодмінно його попрохати, аби він подарував мені свою світлину з надписом: — Головний Отаман С. В. Петлюра — хорунжому Масловцеві на вічний спогад...

— Казав мені Моська Лейба у Новій Ушиці на ярмарку, — обізвався

Жученко, припинивши співати і випроставши ноги на підлогу: - Мають жиди чутку, що коли Директорія війну покінчить і Україну збудує, знову нашого брата в кріпаки запакують... Чи правду сказав Лейба?

- Дурницю він сказав, - розгнівався Масловець і почав пояснювати ідею, мету і ціль визвольного руху...

- Що, задоволені? Пришелька одержали, - тішився переляканого кантонармус, глузуючи зі свого vis-à-vis Тягнирядна. - Маєте... - дратував він, приставивши до носу руба дві долоні.

Раптом по шибах вікон пробіг вогневий струмок. Громовий розкат зірвав з призьби пісок і запорошив вікна. Військові схопилися на ноги...

Вибухнув другий стріл, пролунав коротенько і за ставком замовк. На церковній площі затарахкотіла кулеметна стрічка:

- Та-та-та-та...

На подвір'ї заметушилися козаки...

- Пане Хорунжий! Большовики на селі! - тривожно вигукнув вартовий, шукаючи в присінках дверей...

- Я зі штабом вирушаю до першого куреня! Вашій сотні наказую зайняти церковну площу і затримати ворога до підходу резервів! - строго наказував бригадний, тримаючи в руках і розглядаючи військову мапу. - Розвідайте про ворожі сили і звяжіться негайно з першим куренем!...

- Пане Полковнику! Подані коні! - упередив на порозі джура.

Полковник Драбина стиснув хорунжому руку і широкими кроками вийшов з хати.

Хорунжий Масловець перекинув на плечі рушницю, перехрестився до ікон, попрощався і подякував священика і вийшов на подвір'я.

Охоронна сотня була вже вишикувана і чорніла в сутінях ночі, ніби подарбований на чорне мійський паркан.

– Рівняйсь! Позір! – знизка пробубонів бунчужний.

– Чинові на місцях?

– Так, пане хорунжий, на місцях.

– Прошу призначити по два спритних козака від чоти. Підуть у розвідку, – наказав Масловець і, позирнувши лагідно на людей, додав: – Вільно! Дозволяю палити!

У темряві тяжко було розпізнати людей по обличчях. Зелено-рожеві сполохи, що розсипали на подвір'ї ворожі гармати, зовсім сліпили очі, вибліскуючи на гострях багнетів кольоровими искрами.

Призначивши старшого і вирядивши людей у розвідку, Масловець наказав висунути кулемети наперед сотні і подав команду:

– Сотня праворуч! Кроком руш!

Немов з чорної пащі якогось казкового дракона, вилізла зі широких воріт сотня на вулицю і розтягнулася на взірець гармошки повздовж вулиці ройовими колонками.

Хорунжий Масловець маячив попереду сотні, високо заносячи ноги, ніби вулиця була висипана гострими камінцями; у хвості сотні поважно простував бунчужний Тягнирядно.

Як звичайно на війні, сотня глитала зараз хвилини великого душевного напруження і гострих нервових

переживано. Кожному козакові уявлялося, що він стоїть, начеб прикутий, на місці і здивовано позирає, як полохливо посовується позад, пірнаючи у нічну імлу, довгазна вулиця зі своїми садками, хатами, огородами, колодязями, плотами.

Масловець широко веслував руками і бідкувався, що немає як розсипати лавою людей і міркував, як бути на випадок ворожого кулеметного обстрілу.

— Цікаво поставити зараз язикату Галю в сотні, — згадав і посміхнувся він на раптовій думці: — Послухати, що вона защебетала би...

На розі другої вулиці, яка виходила на церковну площу, сотня стрінула розвідку. Розвідка принесла відомости, що большовики згуртували на площі значні сили: пішний курінь, кінну сотню, гарматну батарею і кулеметну команду. На думку розвідки — це були тільки резерви; головні сили певно наступали десь в напрямку куренів бригади. На високій дзвіниці розвідка [вона] спостерігла гарматного наглядача, який керував гарматнім рухом. Про своє запілля ворог не подбав: жадної сторожи розвідка не стрінула..

Масловець зупинив сотню, кликнув бунчужного і чотових до себе і накреслив перед ними такий порядок бою: перша чота під керуванням хорунжого призначалася для чолового удару; друга і четверта чоти виходили на ворожі фланги; третя ~~чота~~ лишалася на місці в резерві; кулеметна команда підсилювала хорунжого.

Сотня лаштувалася до бою... Друга і четверта чоти нечутно пере-

лізли тини і полинули огородами на ворожі фланги; перша чота і кулеметна команда пересунулися ближче до площі і розсипалися лавою на триста кроків від ворога.

Було видко, як на площі маячили кінні постаті, сновигали повздовж церковної огорожі озброєні люди; з тачанок позирали на хорунжого тупорилі кулемети; побік них чорніли гармати.

На високій дзвіниці голосно і пронизливо, ніби пугач на степовій могилі, вищав наглядач:

— Трубка!.. Трійця!

— Горласта мавпа... певно з дячків походить, — зтиха сказав Масловець бунчужному.

— Занесло його, сатану, під саме небо... До святих горнеться. Хай трохи почекає: ми полекшимо йому подорож, — відповів уїдливо бунчужний, стежучи пильно за рухами на площі.

Вибухали гармати... Вогневі колонки зривалися з гарматної пащі, підносилися до гори і кропили небо ~~і кропили небо~~ рожево-червастого кругом. За селом на березах байдужого степу мигочіли зарниці... В гущавині жита вигравали на флейточках перепелиці і запрошували на вечерю:

— Буде роли... буде роли...

— Добре було би побити сьогодні большовиків, — подумав Масловець: — Завтра козаки відпочили би і в лазні помилися б...

Від бригадного надійшов звязок: козаки були занепокоєні і схвильовані.

— На нашому фронті — зле, — казали вони: — Большовики намагаються оточити наші фланги. Дуже допікають

гармати... Бригадний вам наказує негайно заатакувати резерви і припинити працю гармат.

— Легко сказати - заатакувати, - незадоволено шмигнув бунчужний: - бачите на площі, яка сила їх ворушиться; насипало їх, наче комашні в Дніпровських верболозах.

— Немає про що говорити... Наказ треба виконати, - строго зауважив Масловець бунчужному. - Не забувайте, що ми на війні: розмовляти про небезпеку не приходиться.

Хорунжий поглянув позад себе, спіймав на очі чотового і покликав його до себе.

— Перекажіть кулеметній команді, - наказав він: - Най відкриють вогонь...

Раптом на церковній площі большовики чомусь забігали. З нічної прірви випливла на площу кінна червона розвідка і на рисях ринулася у вуличку, на якій Масловець шикувався до бою.

— Прямо по кінноті цілно-вогонь! рикнув несамовито Масловець, немов запозичив голосу у великого лісового звіря.

— Та-тра-тра... - застукали поблизу за тинами сотенні кулемети.

— Слава!... - урочисто вибухнуло на ворожих флангах і понеслося по сотенних вулицях бурхливого весняною водою.

— До атаки вперед - курок! - вигукнув Масловець і, стиснувши в руках рушницю понісся наперед чоти на церковну площу. Якась могутня рвучка хвиля несла його на своїй гриві до церковної брами, змиваючи наперед себе і людей і

коней.

Навколо гармат, що заловкли і шикувалися до утечі, шумувала завірюха, в якій не можна було нічого зрозуміти.

— Бросай орудія і ріж постромки, леше! — лементував розпачливо на коні червоний командант, вимахуючи над головою шаблюкою.

Тачанки вспіли було викотитися на середину площі, але їх сотенні кулемети поранили коней, і кулеметчики примушені були, шукаючи порятунку, залізти під тачанки.

— Товариші не стріляйте, сдайомся! — благали вони під тачанками, закопуючи свої голови в землю.

На високій дзвіниці настрашений наглядач затарабанив у великого дзвона, на взірець тривоги, якою скликають на пожежу...

Світало... Золота смужка на сході купалася в рожевій імлі степового тумана...

Бунчужний і чотові лічили полонених і заносили їх до реєстраційних списків.

Зі штабу бригади надійшла санітарна команда, підбирала ранених і переносила на подвір'я священика. Забитих складували, немов снопи, на кулеметні тачанки і перевозили на цвинтар.

Капітенармус Кравець шукав хорунжого Масловця. Знайшов і ледве його пізнав. Лежав він під церковною брамою поруч високого огрядного червоноармійця. Обличча його було потовчене і вкрите чорними синцями: певно товклися по ньому підчас бою. Праве око було видавлене; воно

витекло і зорилося на берегах повік коралями присохлої крови. У правій руці він міцно стискав рушницю; ліва лежала на грудях, на глибокій страшній рані...

Починався день... На росяних плечах золоті жмурки викотилося з-за горбка степове сонце і запорошило золотою кучерявою і церковну баню, і хрести на бані, і шиби, і обличчя козаків, і всю площу. В степу на трясовині затужили чайки, заголосили кулички; в гущавині очерету забубоніли бугаї, засичали селезні. На вулицях ляскотіли батоги, бігали чередники, ревіла худоба, сновигали з відрами молодиці, скрипіли вози, іржали коні...

Охоронна сотня була вишикувана і чекала на команду: мала покинути церковну площу. Раптом на площу вибігли верхи на конях полковник Драбина, підполковник Мельник і сотник Равич-Лантушенко.

— Честь і велика вам слава, Залізні! — весело привітався зі сотнею бригадний, приклавши по-військовому руку до козирки: — Колиб не допомога ваша, бригада зазналаби багато лиха! Ще раз спасибі!

— Слава Україні, слава! — радісно відповіла сотня.

Адютант усміхнувся до сотні, злегенька почесав острогами коня, виправив плечі, весело позирнув на сонечко і сказав підполковникові Мельнику:

— Ех, як весело жити на світі Божому!

54

За фронтами.

Начальник української Станиці бувший генерал Кукурудза-Сосновський чемно вислухав від коменданта Станиці вечірній звіт і, позирнувши в записну книжечку, сказав:

– На керовника робітничої сотні я призначаю бунчужного Крамаренка. Прошу його повідомити.

Він, пане генерале, малограмотний, – ввічливо упередив коменданта.

– То добре, що він малограмотний. Від письменних людей я не маю душевного спокою: пишуть і промишляють, що складають на мене доноси.

Другого дня бунчужний Крамаренко виконував покладені на нього обовязки.

Напередодні в Станиці бушувала хуртовина. Розійшлася і розгулялася немов у далекій тундрі: шпигала на вікна, розбивала шиби і гасила світло, шпиторила в димарях, жонала в обійми чужі ношки і несамовито дзвонила на ніжс сніговими порохами. Чорні хмари обходили Станицю з півночі, розчепірили свої снігові пазухи і витрусовали з них на бараки густі

і колючий сніг. На ранок хуртовина затихла, вкривши Станицю сніговими заметами, під якими поховала доріжки і тропки.

Великих зусиль прикладали козаки робітничої сотні, щоб звільнити шляхи від снігу. Сухий сніг не тримався на лопатах, совгався з них і розсипався в повітрі на молочно срібний порох, що засипав очі і залазив за комірець кожуха.

Доглядав за козаками бунчужний Крамаренко.

Коли була прочищена доріжка від канцелярії Станиці до брами, з-за рога барака вийшов ставний козак, одягнутий в чорний черкеский чекмень, підперезаний вузенькими ремінцями, у волохату кавказьку бурку і високу чорну баранячу шапку.

Бунчужний Крамаренко покинув сотню і попрямував скорими кроками назустріч ставного козака.

— Це - не робота князь, - зауважив він строго. - На перший раз я тільки упереджую...

Ставний козак зміряв його з ніг до голови гордими поглядами, випростував з під бурки праву руку і, вдаривши нею по грудях, сердито відповів:

— Князь Курашвілі тебе слухали!

— Прошу не базікати і не відбирати зайвого часу! - гримнув бунчужний, зупинившись від князя на пристойній віддалі.

— Ще раз слухали! - витягнувся по-військовому Курашвілі. В голосі його задреніли нотки, якими оперує в гніві потривожений звір.

— Не дуже, не дуже... Я тебе погримаю!

— Слухати! — вибухнув князь громовими розкатами і так велично копнув по снігу ногою, що і він і бунчужний на хвилину зникли з очей у сніговій імлі повставшого курява. Коли імла розсіялася, бунчужного поблизу князя вже не було: він стояв на брамі коло сторожової будки з лопатою і мітлою в руках і вигукував князя...

Висунувши наперед голову, як це роблять гусаки, коли стережуть малих гусенят, князь скрутив дулю і, викинувши її наперед на витягнуту руку на адресу бунчужного, злісно але стиха промовив:

— На, кушай... Ішак!

Мовчки і гордо підійшов до будки, похмуро перебрав від бунчужного мітлу і лопату і мовчки приступив до праці.

. . . . О дванадцятій годині бунчужний оголосив перерву на обід. Князь покинув на снігу свою мітлу і лопату і, костеніючи від холоду, ринувся похапцем до сепаратки ч 22, в якій замешкував в ласки трьох її господарів: сотника Мазепинського полку Римаренка, поручника з бронепотягу „Січ" Недайкаши і адміністративного сотника Головного Штабу Гуленка-Гулого.

Високий, сухорлявий, русявий, горбоносий, з гостро-клинковою-бородкою сотник Римаренко своїм виглядом нагадував Дон-Кихота, якого подають сучасні ілюстрації. Був він людиною вольової вдачі і вважав, що складні життєві питання розвязуються виключно примусом і строгими правилами громадської дисципліни і порядку.

Присадкуватий, широкий в поясниці, на грубих кривих ногах, чорнявий, з добрими веселими очима поручник Нефайкаша тримався поглядів письменника графа Л. Н. Толстого: не сперечався зі злом і вважав культурні досягнення за шкідливі примхи ситих людей.

Стрункий, вродливий, завжди поголений з постійними іронічними усмішками на тоненьких губах — сотник Гуленко-Гулий був переконаний, що подіями людського життя керує сліпа механічна сила, яка назавжди позбавлена мети і цілі.

Сепаратка ч 22 мала прикмети печери доісторичної доби, в яких колись ралюшкували люди. Муршаві її стінки були вкриті мохами і цвіллю і в ясні дні нагадували своїми кольорами татарські килими, з під дірчатого даху завжди капала на цементову підлогу брудна вода; вікна не мали шиб і були позатикані соломою і ганчірками.

— Вахтанги хайрлисен, князю Телаві, Сигнезії і всій Кахетії! Дуже і дуже радий тебе бачити! — радісно стрінув Римаренко князя, зіскочивши з ліжка, на якому рятував себе від холоду, ховаючись під паперовою ковдрою. — Що новенького чути, князю?

— Нічого не чув... Бачив, як зі станції Скальмержиці на Схід повезли гармати, — відповів князь, роздягнувшись і примостившись на куценького ослончика.

— Знай князю, що в повітрі смердить війною. Час, час... треба ладитись до походу, — заметушився сотник, немов направду одер-

ждав бойового наказу.
Князь почав було скаржитись на бунчужного Кримаренка...
— Князь, обід роздають! — простежив у вікно і попередив князь Гриценко-Гулий, який тримав на собі ковдру на взірець римської тоги.
Князь накинув на себе бурку, схопив у руки величезну бляшану миску і зі скорбністю трагічного гурману винісся зі сепаратки до станичної кухні
— На сьогодні капуста з горохом! — незадоволено вигукнув князь, повернувшись з кухні і балансуючи з мискою по хаті.
— Дійсно трагедія, — посміхнувся сотник Римаренко: — На старості прийдеться відживлятися якоюсь бурдою... Нічого, маємо терпець! Колись доберемось до вас! — загрозував він ласкаво на схід сонця. — Час вже довідатись, що-то за штукенція — колективи і колибеди.
— Коли ви намагаєтесь улаштувати побачення з колективами засобами збройної сили, то з програми цієї ви трохи спізнилися, — зауважив поручник ~~Нашибіда~~ Недайкаша, підперезаний в поясниці сінниками і подушкою: — Треба слідкувати за пресою. З далекого Заходу насувається і шириться могутня хвиля братерської любови і жертвенности. Тільки вона і ніхто більше винесе нас на Україну в обіймах наших покривджених братів.
— Не вірю вам і тому, — здвигнув понevірено плечима Римаренко: — що на могильній плиті, під якою похований вами Толстой, розум-

ні люди накреслили одне слово – „Никчемність."

Гуленко-Гулий мовчав і скептично посміхався.

– Про що ходить? – нарешті запитав він, накривши миску рукою, аби князь, який мав доброго смаку, не скористався на час розмови колег. – Безперечно, такий випадок, який переносе нас на Україну, може трапитись, однак, я гадаю, не логічно висвітлювати його мотивами чи-то військового чи-то етичного порядку.

Між старшинами зав'язалася жвава дискусія, в якій голос Римаренка звучав і бренів на взірець лейтмотива в операх Вагнера.

Князь не брав участи в розмові. Спімавши, що перерва на обід скінчилася, він зодягнувся і вийшов зі сепаратки.

Сутеніло і трусив платівчатий мокрий сніг, коли князь Курашвілі, покинувши працю, вернувся до сепаратки.

Скинувши мовчки зі себе шапку і бурку, він скрутив дулю і висунувши її на північ в напрямку сторожової будки злісно вигукнув:

– На, кушай... Ішак!

Старшини здивовано приглядалися до князя.

– Прошу, – висмикнув він з-за пазухи пляшку з горівкою і гучно грюкнув нею по вузенькому столику.

– Бунчужний сьогодні донік, то я з пересердя на пляшці помстився, – поскаржився він на Крамаренка.

Коментарії були зайві, і зворушені щасливою пригодою, старшини

обійняли пляшку, немов якусь посудину з цукром.

Випили по одній, по другій, і коли наляли по останній чарці, князь Чуло, намруживши солодко очі, сказав:

— Коли повертався до хати, бачив потяг з гарматами... повезли на Схід. У повітрі смердить війною.

— Безперечно смердить, — занепокоївся Римаренко, для якого в слові „війна" крилася та магічна сила, яка для військового коня захована в сигналі польової труби. — Європа мусить оголосити большовикам війну, інакше вона буде не в стані залікувати свої рани, роз'ятрені порушенням економічної рівноваги. О, де ви, мої Мазепинці! — заметушився він, немов збираючись шикувати сотню до походу.

Бойові рухи Римаренка защемили душу князя гострими жалями.

Князь згадав свій духан, що полишив у Києві на Прорізній вулиці; згадав сумні останні дні свого перебування в Києві; згадав день, коли большовики вступили в Київ, і він примушений був тікати під захистом української армії... Все згадав, — і німа пекуча злість вибухнула йому в душі полум'ям помсти.

Нестримане бажання повернути духан, палкий темперамент і зайва чарка перетворили марні мрії в дійсність і наблизили події... Князь бачив себе в Києві, прогнав большовиків і звільняв духан від ворожої опіки.

— Кажи-говори, де бурдюки з Цинчлянськими? де Кахетинське? де чуреки? де пантла? шашлик? — провадив він строгий допит, тримаючи однією рукою за комірець червоного,

другою стукаючи по столі.

— Княже! Збожеволів ти чи що! Подивись, огірки потовк! — схопилися старшини на ноги, щоб рятувати огірки.

Князь схаменувся і почув себе ніяково: вийшов з-за столу, розшукав ослончика і, примостившись верхи на ньому, замислено чухав потилицю.

Гуленко-Гулий, як завше, сидів мовчки, зі скептичними усміхами на вустах. Помітивши, що старшини позіхають і приязно позирають на ліжка, він сказав:

— Досвід історії стверджує в нашій справі сумними фактами. Кожна еміграція, яка покинула рідні лани і опинилася на тротуарах поневоленого життя, тратить свою активність і творчий розмах в праці. Тай для неї лишається одно: або розчинитися в масі чужої нації, або поволі вимерти, як от то гинуть зубри на Біловіжжі...

— Я мало вас розумію... ви про що? — гнівно клипнув очима Римаренко.

— Я подаю корективи до ваших маневрів на Київ, — спокійно відповів Гулий: — Я тої думки, що коли визволення України відбудеться, то напевно без нашої участи...

— Правдиво, без вашої участи, — виправив Римаренко: — Однак я не погоджуюсь з вами: по перше, не історія творить події, а навпаки; по друге, за вашими словами про еміграцію криється недобра сила; сила, що намагається загасити на серці нашому [illegible] довір'я до себе, до наших вождів, до нашої праці і май-

бучних перспектив . . . Чуєш князь? Сотник Гуленко - Гулий підкопується під твій духан!

Князь Курташвілі мало що зрозумів з балаканини старшин, але ж упередження Римаренка прийняв за чисту монету. Вважаючи Гуленка за недобру людину, що чинить перешкоди до повернення духана, він, розлючений і сердитий, зірвався з ослінчика і плигнув на Гулого.

— Не кажи, не говори так! Поверни мені духан! поверни Кизлярське! поверни чибуреки! - вигукував він, рубаючи рукою повітря.

Зі сусідньої сепаратки жіночі руки забарабанили в дощану перегородку і сиплий басовий контральто зауважив:

— Чи скоро ви, нещасні п'яниці, полягаєте спати? Чи мені коменданта покликати, аби він язика вам укоротив.

— Прелесная жєно! - підкотився до перегородки настрашений стуколи поручник Недайкаша: - На цей раз просимо дарувати нашу вольність. . . Припиняємо балаканину. . .

Сотник Римаренко замислено позирнув на перегородку, на князя, на Недайкашу і, наблизившись щільно до Гуленка - Гулого, сказав знишка:

— Колись юнаком стояв я на березі Чорного моря і розважався кольоровими вітрилами на човнах, що шугали на морі далеко від берега. Червоні, сині, зелені, жовті, оранжові, - під проміннями вечірнього сонця вони творили дивну кольорову гаму. А

коли вони пристали до берега, я забачив на щоглах замісць вітрил брудні, невдало подарбовані ганчірря. Наша праця, наші зусилля, що скеровані на визволення Батьківщини, в наших очах - брудні ганчірря. Однак пролетять роки, і наша праця в історичній перспективі набуде для наших нащадків ефекту кольорової гами.

Можливо, що ми вимираємо на чужині, як оті зубри; можливо і те, що наша еміграція мусить розчинитися в масі чужої нації, лише змагання і зусилля наші не загинуть: ними буде добре угноєний ґрунт боротьби, і треба сподіватися щасливого врожаю.

– Коли ви розцінюєте себе на міру суперфосфата, то інша справа... справа переконань і мети життя, - зтиха промовив Гуленко-Гулий і замовк.

– Моя мета на сьогодні, як найскорше дістатися Києва, а князя - напевно Кахетії... Чи так князь? - позирнув Римаренко на князя.

– О, Кахетія! - солодко зітхнув князь і молитовно склав на грудях руки.

Душа його, переповнена ароматами гірських трав, музикою неспокійного Терека і ласками підтропічного сонця, не стримала піднесеного настрою і переллялася через края журливими нотками натхненої пісні.

– Як у нас, де-Кавказ,
Де Казбек і Даріял,
Жив Ількас, грізний князь...
Мав булат і кінджал,

– зіскочивши з кіоска, заспівав ~~князь~~ він

голосом, що нагадував черкеську зурну.

— Булат-мій брат...

- підтримав князя линялий жіночий контральто поручника Недайкаши, розсипавшись по хаті дрібними пілаксивими бубончиками.

— Булат-мій брат...

- не стримався і приєднався до ни- гучний і оксамитний бас Римаренка, відгукнувшись глухими дзвонами на порожній пляшці, бляшаній мисці, на побитих шибах вузенького вікна, на посуді.

— Булат - мій брат,
Кінджал - мій син,
Товариш мій -
Черкеський кінь -

- урочисто згадували емігранти бойове завзяття черкесів..

Князь перебував в стані сильного душевного зворушення. Він палав очима і трясся, немов в пропасниці.

— Як у нас, де Кавказ,
Там, де Терек шумить,
Занедужав Ельвас
І меча не бренить,

- намружививши очі і веслуючи руками в повітрі, гудів ~~князь~~ він черкеською зурною.

— Війна - то ціль
Моїх зусиль.
Завзятий бій -
Великдень мій,

- лунала в хаті пісня...

— Боже, яка на мене кара! Понапивалися безсоромні п'яниці і белькотують! - знову затарабанили в дощану перегородку жіночі руки.

— Сладчайшая жено! - розсипався дрібними бісиками поручник Недай-

кала: — Заприсягаюся образом святия Варвари Великомучениці, що зараз ми лягаємо спати.

Українська Станиця збудована на місці зліквідованого обозу інтернованих вояків української армії.

Тисяча вояків, яка не мала куди подітися, започаткувала життя Станиці з певною надією на скорий поворот до Батьківщини.

Минали роки... Надія поволі згасала, однак пекучий смуток по кинутій Країні жеврів і ширився і верствував на душі німі страждання поневоленого життя. Можливо, що то він покликав вояцтво до жертвенної праці, яка перетворила Станицю на взірець українського села. Були розведені вишневі садки, розбиті огороди з маками і соняшниками, викопані криниці; сепаратки були перелицьовані і причепурені під полтавську світлицю.

Страшна і родюча в людині ота сила — душевна спадщина, що складається на руки молодого покоління дідами і батьками. Врослася вона в людині міцно, цінкими коріннями, переховуючи в глибоких закутках душі форми життя, побуту, звичаї, повір'я. На чужині, в сучасних обставинах емігрантського життя розширила душа свої закутки і вийшла з них спадщина, шукаючи для себе зовнішних реальних форм.. Так повстала в Станиці церква на честь святої Покрови, гімназія, школи

театр, клуби, дитячий садок...
І гімназія, і школи, і театр своїм зовнішнім виглядом нагадували доісторичні свайні будови - а внутрішнім - катакомби перших християн, однак вояцтво тішилося: вони творили ілюзію нормального і правдивого національного життя.

В дні свят церковний сторож сторож Аврам Данилович Галетка, запрошуючи парафіян до церкви, дзвонив у рейки, що були надвішені на дротяному шнурі при вступі до церкви. Був він неабиякий маестро і під його спритною рукою рейки, наперекір свого призначення, гуділи так, як це належить правдивим дзвонам

У церкві, як і на всій території Станиці, панував військовий дух: парафіяне вишикувалися для молитви, відповідно ранги, набутого стажа і бувшого службового положення. Ближче до амвону становилися генерали, позаду - станична службова адміністрація, ще позаду - жінки і старшини, за ними - козаки і цивільні.

Князь Курашвілі завжди молився до образа святого Іосафа Почаївського. Коли співали Херувимської, він пронизував святого хитрими очима і зтиха алеж строго його просив:

— Прошу, друже прошу тебе: поверни мені духан. Повернеш - і тобі буде добре і мені буде добре... не забуду.

Римаренко і Гуленко-Гулий

стояли в церкві, алеж не молилися:
вважали церковну обрядність за
шкідливий пережиток, зайвий в
справах інтимного єднання ду-
ші з Богом. Проте в патетич-
ний момент, коли священик, читаю-
чи молитву за добробут еміграції,
знижався на коліна і зворушено
промовляв: - І не попусти Боже
помирати нам на чужині... - Ри-
маренко, Гуленко-Гулий і князь
падали, немов підрізані косою, на
підлогу, журливо зітхали і набож-
но вторили слова священика:
- І не попусти Боже помер-
ти нам на чужині!
Надвечір на театральній
або товариства вояків салі відбу-
валися вистави, концерти, ака-
демії, реферати, доклади, літе-
ратурні дискусії.
Директор гімназії, високий
кирпатий і лисий, з червоним об-
личчям, що нагадувало обличчя
грецького божка фавна, закликав
зі сцени до послуху, порядку і са-
мовистарчальності; місцеві пое-
ти, кубісти і футуристи, ви-
голошували непохитні тези ми-
стецтва і штуки, професор Прав-
да-Куркуленко нарікав на за-
смічення рідної мови, представ-
ники церкви скаржилися на по-
пониження релігійного почут-
тя.
Військова авдиторія мала свій
смак: цікавилася більше доклада-
ми на тему недавньої визволь-
ної боротьби. Докладчики охоче
йшли слухачам назустріч і зачи-
тували свої спогади, в яких по-
стать докладчика вимазила

на нерукотворений постамент і зо-
рилася на далекі простори дивовеж-
ними приключеннями національно-
го героя.

Наслухавшись від них солодких
слів на власний адрес і вернувшись
пізньої ночі до сепаратки, сотник
Римаренко казав:

– Можливо, що ми переживаємо
героїчну добу; можливо і те, що ге-
роїчна література нині потріб-
на в цілях національного вихо-
вання нашої молоді, – однак в май-
бутньому наші нащадки будуть
махати головою... Подумайте тіль-
ки... наша армія була нащасли-
вішою: герой на герої верхи їде
і героями поганяв, і не знайшли во-
ни кращого місця для визначен-
ня, як. Станицю.

– Трагедія в тому, – мірку-
вав повчаюче Гуленко-Гулий: – що
наша короткозора інтелігенція
звязує причини подій з вольовими
примхами людини. Вона не до-
бачає того, що на шахматній
таблиці життя, людина-нік-
чемна фігурка в руках непере-
можного шахматиста – сліпої
механічної сили, що порядкує
світами

В дні будені населення Ста-
ниці провадила тяжку працю:
Зі світанку до вечора, без перерви
і відпочинку, бідкуючись над пра-
цею, промишляла на шматок
хліба. То була невигідна непо-
сильна праця, яка придумана
була на чужині і до якої не
звикла еміграція. Жіноцтво
гаптувало, краяло, шило; чоло-
віки малювали, різали на кості

на дереві, гандлювали.

Над вечір засмучені, знесилені працею, зденервовані, з розпачливою думкою, з прокльонами на долю, життя і дорожнечу, — вибігали вони на невеличку станичну площу провітритися і почесати язика.

Площа шумувала і бурлила людьми, немов море підчас раптової хуртовини. Люди сперечалися, сварилися, зачитували проєкти доносів на станичне начальство, інтригували, провадили безконечні пересуди і, надихавшись свіжого повітря, ховалися в сепаратки, аби на самоті перетравити гострі соковиті враження.

В сепаратках було вогко, непалено, але ж осінки казали, потішаючи себе:

— Вогко, зимно... проте блох немає.

Роздягалися і залазили під паперові ковдри, і було чути, як на вежі далекого костелу молоточки годинника відбивали час ночі. Журливі ніжні срібні дзвони гуділи на шибах вузеньких вікон, бреніли болісно на серці покривджених людей, і сотнику Римаренку, і Недайкаші, і Гуленку-Гулому здавалося, що бреніли вони для них, нагадуючи:

— Так було... так буде...

Прокидалися зрання, як тільки починало розвиднятися, і хапалися за працю. Підіймався Римаренко і починав малювати. Недайкаша чоботарив; Гуленко-Гулий різав на полотні.

Коли температура падала на-

70

зеро, припиняли працю і залазили під паперові ковдри. Надходив князь, приносив палива, гривнічку і готував підвечірок. Старшини вилазили з під ковдри, вечеряли, а по вечері розправляли критику своїх мрій, на яких заносилися на Батьківщину і в Кахетію.

Був перший день Різдвяних свят. В сепаратці було зимно.. Зі стелі звисали над підлогою покрученими колонками крижані сталактити, що намерзли підчас раптової відлиги. Холодний вітер пролазив через широкі шпари дверей, шмигорив по хаті, дзвонив у сталактити і висвистував жалісно і нудно, наганяючи на душу тугу і боляч.

Старшини і князь боронили своє життя завзято: позакопувалися в сінники і навантажили на себе гори різного ганчір'я, яке тільки трапилося під руку.

Мороз лютував і кріпнув... Пролазив в сінники і глушив старшин колючими зашпорами, що паралізували руки і ноги.

... Треба було шукати якогось порятунку.

— Князь! — завогав розпачливо сотник Римаренко. — Пошукай палива, інакше доведеться тобі панахиду по мені правити!

— Слухаю! — покірно згодився з під сінника князь; однак не намірявся скоро покинути своєї, так добре забронірованої від холоду позиції. — Бачив я в ранці, — нагадав він, — як зі Скальмержиць на Схід

повезли жовнирів. Жовнири співали військового марша – „ми перша бригада"... У повітрі смердить війною.

– Безпречно смердить! – викотився з під сінника зворушений Римаренко. – Немає чого в дурня грати: Європа мусить воювати.

Князь замірявся було відбирати духана, коли це Гуленко-Гулий забарабанив під сінником руками і ногами по дощаній настільниці залізного ліжка. Ліжко підтигнуло, заверещало, захиталося і заричало всіми тонами гарматної канонади.

– Випробовуємо ворога, – пояснив він здивованому князеві і, злісно зиркнувши на Римаренка, сказав:

– Треба вам забути, пане сотнику про війну. Наші дальніші акції знайдуть підходящий ґрунт в Щепіорні на українському цвинтарі. Свої з'обовязання ми виконали чесно. Докінчуть нашу працю ті, хто набирає на тортурах ворожої окупації знання і досвід. На сьогодні ми – мерці... Нині наші знання, стаж і досвід нагадують той старовинний інструмент, який переховують в музеях, як пам'ятку колишньої зброї. Можливо, що історія занотує нас у своїй пам'яті. Але майбутнє посміється з нас, як людей, які намірялися на дерев'яному коневі обігнати трактора.

Гуленко замовк, і в сепаратці повстала німа тиша, немов пройшовся по ній подих смерти. Тільки холодний вітер байдужо насвистував сумну мелодію і дзвонив в сталактитах. Сталак-

ними цідили:

— Так було... так буде...

Ніби поранений звір, кинувся князь з ліжка, підкотився до Гулого, зірвав з нього ковдру, кинув на підлогу і плачуче сказав:

— Не кажи, не говори і не згадуй про цвинтаря! Повіщо нам цвинтар!

Коли ти бажаєш нам смерти, то наперед поверни мені духан! поверни Кахетинське! Кизлярське! Цимлянське!

— Іди ти, князь, до дідька! Привязався з духанами, як циган з конякою! Тьфу!...— гримнув Гуленко-Гулий, підбираючи з підлоги ковдру, кінці якої князь міцно тримав в своїх руках.— Пусти ковдру, кажу тобі, коли не бажаєш скандалу!

Князь сердито шпурнув на нього ковдру, відягнув на себе бурку і, сперлись на лудки дверей, зтиха, але злісно відповів:

— Голимой болван...

Сотник Римаренко випростував з під ковдри ноги, пересунув їх на підлогу, накинув на плечі, на взірець англійського пледа, брудне простирадло і сказав нервуючи сотникові Гулому:

— Мене не залякаєте ви цвинтарем. Я не належу до слабодухих, до тих мерців, які добровільно начіпили на себе мертвецького савану і міркують, що бойова ставка на життєвому кону нами програна. Я людина активна і в своїх поглядах незламна. Я тримаюся думки, що життя — постійна війна зі собою і людьми за особисті,

громадські і державні ідеали. Для мене життя настільки варто, наскільки воно шумує і бурлить грою небезпекою, яка потребує боротьби..

Голос Римаренка кріп і бренів, немов натягнутий басок на бандурі під рукою захопленого співака-бандуриста. І заодно з ним бреніли сталактити і сніжинка за віконом хуртовина, що силкувалася зірвати з печі кришку й дістатися в хату.

З під ковдри висунув голову поручник Недайкаша і уважно прислухався до Римаренка. Коли той скінчив, він сказав:

— В постаті апологетика збройної боротьби ви порушаєте основи краси, добра і правди. Безперечно, життя вимагає боротьби, тільки якої боротьби! В поглядах на методи боротьби я розійшовся з вами. Такими я визнаю любов, жертвенність і не противенство злу...

Стемніло...

За дверима стогнала хуртовина і, немов лісовий звір, що потрапив в капкана і не мав сили його позбутися, вила і репетувала.

Зірвавшися з ліжка і наблизившися до Римаренка, Гуленко-Гулий зиркнув злісно очима і з уїдливою насмішкою сказав:

— Ви маєте рацію, людина мусить бути послідовною. Однак боротьба щось вас не захоплює... сидите тихенько в Станиці і марнуєте дорогий час.

— Ви помилилися, - лагідно відповів Римаренко: - Я вичікував вижданого часу... Завтра в Станицю

ви мене не побачите.

Він сказав правду: другого дня його в Станиці не було.

Минули зима, весна, літо... Надійшла глибока осінь, але ж сотник Рималенко до Станиці не вертався.

Не листувався, не обзивався, зник з очей, немов той камінь, що кинули у воду.

Погомоніло вояцтво, пошкодувало його і скоро забуло. Вояцтву було не до Рималенка: часи погіршали, і боротьба за існування набрала гострих форм. Праця, прохідна праця не покривала затрати на матеріяли, не було ринків, в склепах позамикали кредити, в перспективі — кружляла над головами жахлива примара голодної смерти.

Вояцтво підупадало духом: душевно розгублене, настрашене безробіттям, затуркане голодом, фізично виснажене, — воно варилося і перетоплювалося на власнім соці на сухі зчорнілі вишкварки. Всутінках вечора вилазило воно на невеличку площу і витрушувало з душі і гострий біль, і пекучий розпач, і досаду-помсти, і палку ненависть. Жінки нарікали на чоловіків, чоловіки — на жінок, сусідовці чорнили адміністрацію, сперечалися, сварилися на дорожнечу і, розсваривши душу, вертали до сепараток і залазили під паперові ковдри.

Адміністрація шукала і перебирала причини зниження морального стану вояцтва. Дирек-

тор Гімназії вважав такими причинами брак належного постраху, карности і порядку; Начальник Станиці – пояснював занепадом військовости; священик – засміченням релігійного почуття соціялістичними доктринами.

Радились і міркували, як освіжити тяжке станичне повітря, а на високій вежі далекого костелу малюточки годинника дзвонили журливо і ніжно:

– Так було... так буде...

Одного листопадівського дня, коли сіяв дощик і мережив Станицю озерцями і калюжами, польова жандармерія привела до сторожової буди сотника Римаренка...

Сотника не можна було пізнати: своїм виглядом він нагадував сухітника в останній стадії хвороби. Був він чорний на обличчі, з синцями під очима, сухий, з загостреними плечима, обдертий, розкуйовджений, брудний, без шапки і черевиків

Спіймала його жандармерія на Східній границі в Галичині поблизу Скали, як тільки він перейшов Збруча.

– Трин-трава, що немає черевиків, аби голова була ціла, – басував, немов жеребець на корді, навколо Римаренка втішений і задоволений князь. – Черевики знайду, шапку знайду і добру чарку знайду! – обіцяв і тішив зворушений князь.

Гриценко-Грізний і Недайкаша вибивалися зі сил: натопили у печі, нагріли чайку, причепу-

гріли оспаранку і частували Рибаренка з тою щирістю, на яку тільки спромоглася емігрантська кишеня.

– Недобре почуваю, – поскаржився він: – Четвертий день, як трясе мене, ломить в костях і зудить в голові... Певно застудився, коли переходив Збруча.

Його роздягли, поклали на ліжко, і нагріли липового цвіту.

– На Україні були?.. – запитав поручник Недайкаша.

– Так, був... – відповів Рибаренко, скорботно зітхнув і замислено зморщив чоло

Всі замовкли і насторожили вуха.

За хвилину Рибаренко лагідно усміхнувся і сказав:

– Так, я був на Україні... Я не буду говорити вам про техніку мого переходу через Збруча, то справа таємниці. Почну з того, що місячної ночи 21-го травня я стояв на високій могилі за три версти від рідної оселі. Степ, мовчазний степ, як колись за моїх дитячих юнацьких років, був вкритий густою високою травою, яка встигла вигоріти на сонці і лисніла на місяці перламутно-зеленастими сяйвами. З підніжжя могили вибігав на низ покручений глибокий ярок; на дні його чорніли кущі терену і бреніли комарі...

Я стояв на могилі, і плакав, і молився, і вірив, і не вірив своїм очам, що дороги лишилися десь позаду, що сьогодні позирала на мене рожевими вогниками рідного села степова, затишна срібна

ніч.

Я шукав на степу неможливого: шукав залишок дореволюційного життя, що лучили світлими спогадами мої молоді роки з емігрантськими днями на інтернаті. Калинівського хутора з комарами, до яких заганяли отари вівець, не було: його знесли. Ставок поблизу нього був замулений, верби на греблі порубані; пасіка поросла бур'янами; від довжезного плетеного загону для табуна лишилися і стирчали одні пеньки.

Степ вражав пусткою... Уден сухий вітрець зі Сходу котив на обрій оксамитові хвилі високої тирси і шарудив по червоних султаниках будяка.

Я не насмілився турбувати своїх на селі і чекав, що когось спіймаю в степу і розпитаю, як і що.

Почало розвиднюватися... На сході зажевріла далечінь рожевими язичками і вспалахнула на обрію вогнистими кучерявами.

Я продерся в гущавину терняку і приліг побік ключа, що ритмічними бубончиковими дзвонами розважав мій слух. Я не счувся, як заснув... Коли прокинувся, сонце стояло над головою. В долині сердито бубонів бугай; на леваді лічила роки зозуля; на перехресті доріг чубатий одуд сердито нарікав на свою дружину; в густій травиці вигравали на скрипочках жаврянки і тріскотіли коники. А степ, широкий степ позіхав весняними гомінами: шелестіннями, цвіріньканнями, гудіннями, свистами, дзвонами... умлівав і розважався сонячними зайчиками, ганяючи їх по горбках

і могилках.

— Боже! які ви милі, які ви любі, рідні степи! — думав я, щасливий і гордий собою, своїми вченими зусиллями, які перетворили мої сміливі мрії на дійсність.

Степ і в день вражав пусткою: не було чути ні рогатої череди; ні сердитих вигуків чабанів, коли вони лапали було на кирлигу вівець; ні пронизливого свисту табунщика, якими він загрожував огиреві; ні косарів, ні знахурів, що було розшукували цілющої травки.

Сонце почало знижатися...
Чую і бачу, як по крутому березі яру шкандибає сивий дідок, босий, без шапки, в обдертій цинамоновій каптанці і в білих дірчатих штанях. Дідок — з ключечкою; викопує якусь травку і ховає до мішечка.

Стежу, приглядаюсь і нарешті пізнаю в ньому Свирида Потаповича Журавля, колишнього багатиря, що мав двісті десятин власної землі і лунав своєю щирою гостинністю на далекі околиці.

— Свириде Потаповичу! — кличу я. — Прошу до мене, на травку!
Дідок зтуляє над очима — від сонця — чорні долоні, на взірець козирки, здивовано приглядається до кущів, щільно притискає мішечка до грудей, хвилинку мислить, нарешті зсувається на дно яру.

— Пізнаєте? — питаю я посміхаючись.
Дідок важко вимірює мене полохливими очима з ніг до голови, від'ємно хитає головою і шамотить:
— Ні, не пригадую...
— Я пригадаю вам: старшого сина

Шульгиного управителя Римаренка помятаєте?

Дідок весело ширить очі, наближаєть-ся до мене і міцно зтискує мені руку, вітається.

— От хто ви будете... Відкіля це ви?...

— Не питайте, — відповідаю я: — Пізніш дізнаєтесь... Скажіть краще, хто з моєї рідні в живих лишився?

— Та хтож... — напружує він свою память: — Батька вашого погнали на Соловки; брата Сашка денікінці раніш розстріляли; Мишку — большовики... Лишився Микола... за інструктора він в колгоспі Затонського.

— Ото добре! — тішусь я, що розшукав родича.

Розпитую його про порядки. Дідок докладно оповідає.

— Деж ви? і що ви? — запитую.

— Лишенець я... Прошу смерти та Бог терпить. Гину; на свої 62 роки тяжко... В літі ще так-сяк; травку, гриби, ягоду підбираю і живу. В зимі — що Христа ради, подадуть...

Я бачу, як болісно кліпають старечі очі і скочуються на бороду сльози

— Почекайте ще трохи, — подаю я надію: — Скоро инші люди переберуть владу.

— Навіщо перебирати, — копирчить незадоволено губи дідок: — Того, що було і мали, не вернути... Господаря немає, от що... — виносить він перста до гори. — Люди Господаря позбулися... Без Господаря трудна рада; жадна влада порядку не установить...

Сонце знижається і зникає за берегами яру. Червоні кріваві пасми світла повисають на суничанчиках буджаку і розсипаються на вогнисто-золоті іскри.

Степ пробуджується. Зі широких нор витягують тушканчики і метеорять повітря чорними точками. Метушливі кажани розпинають свої парасольки, зносяться над ярками і розважаються на перегонки.

Вечірний вітрець нишпорить в травці і нанизує на листочки діамантові коралі роси.

Я прошу дідка захавати наше побачення в таємниці і покликати мені брата. Дідок обіцяє...

Чекаю на брата

Сутеніє... З-за могили викочується місяць і кропить степ зеленасто-срібними цятками. На леваді зареготався пугач, і вспологмений степ відгукнувся йому зойками настрашених зайців.

Чую тривожні обережні кроки. Пізнаю брата. Він - у білій полотняній толстовці і литкалевих штанях; на ногах - полотняні шльопанці; на голові - татарська тюбетейка. Обличча з'оране глибокими зморшками, бліде і серйозне; в очах - зневіррія і байдужність; плечі піднесені і загострені; груди - на взірець рівненько обструганої прикутньої дощечки.

Спочатку розмовляємо про семейні і особисті справи; далі я запитую про нарід, його настрої. Горат журливо посміхається і відповідає:

— На сьогодні наш нарід-абстракція, що позбавлена всякої форми,

волі і думки. Народ обікрали дочиста: в кістяку, що обтягнутий людською шкірою, лишили іден порожній шлунок, позбавивши засобів до його задоволення. В Москві не дурні сидять: харчовою пайкою нерви дратують і порядкують мільйонами народом...

Переносимо розмову на інтелегенцію.

– Наша інтелегенція, – знайомить брат: – поділяється на два кадри: Іден – дореволюційна інтелегенція, що комуністичне охрещення прийняла з огляду на євангельське упередження – „відійди від зла і сотвори благо." – Вона перебуває під стислими контролями партійного ока. Кожний її рух, слово, погляд пильнуються агентурою. Необережність, помилка, необачність – не даруються: тягнуть смерть... Другий кадр – інтелегенція молода, переконана, що верхи на Марксі мідяні і вогнені рури пройшла. Вона подібна до тої колишньої російської інтелегенції, яка з легенької руки Достоєвського, Хомякова та инших сліпо вірила в месіянське призначення Росії. Обдерта, задрипана голодна однобока молода комуністична інтелегенція сліпо вірить в те, що вона покликана поновити миршавий Захід і перелицювати Європу на взірець радянських республік. Нічого не порадиш: переконані люди – то страшна руйнуюча сила, що суперечить одвічним законам про всесвітній гармонійний рух і еволюцію... Я категорично стверджую тобі, що сподіватися від нашого народу та інтелегенції; нібито вони власними силами піднесуть революцію, – то

може бути прищуренням короткозорої людини.

— Недобре... — засумував я: — Де ж шукати того порятунку?

— За кордоном... — відповів брат.

Ночував я на сіні у братка.

На ранок, коли почало світати, ми вийшли з хати і, ховаючись від чужого ока, перебігли огородами до ставка. Ставок був широкий, довгенький, вкритий на березі очеретами і верболозами. Від берега на ставок був покладений дубок, що спирався на воді на широку кладку. На цій кладці розташувався я на день; в ночі мав повернутися до братка. Для розваги взяв я зі собою декілька комуністичних книжок; для оборони — грубенького берестковового кілка.

Сиджу я на кладці в гущавині очерету і читаю... Чую плюскання чобіт на березі і голосну розмову. Розсунув я очерети і бачу двох молодих мужчин. На них — білі полотняні кашкети, білі сорочки і військові чоботи; у кожного на грудях — маузер, що тримався на шкіряному шнурові.

— Ти іди берегом туди... відтіль там верби, — чую я: — А я забіжу, просіка тут єсть, на річку посмотрю...

На серці моєму щось обірвалося; в голові все пішло чорними колесами...

— Чекісти... — подумав я.

Треба було боронити життя: тікати було запізно... Пригорнувся я щільно до очерету, там де він вилазив рогом на кладку, чекаю і міцно тримаю в руках берестковового кия...

Раптом скрипнув дубок і захитався. Що було сили, розігнав я кола на чекіста... Забулькотіла вода і тільки. Прожогом зіскочив я у воду, перенісся

на другий берег, шмигонув у верболози і крутими байраками вибіг на степ.

Брат мій, певно, і по сьогодні ламає свою голову, міркуючи, де я подівся і що зі мною сталося.

В дорозі мене цікавили моменти психологічного порядку. Пригадую собі: в постанні агента заграничного представництва я чекав на станції Жмеринці потяга на Калинівку. Я сидів у почекальні III-і класи і стежив за юрбою, що мальовничо і строкато розсипалася по закутках просторої почекальні. Сиділа вона мовчки і нерухомо, спершись на ціпки і притримуючи за плечима на прив'язі брудні клуночки. Вражали її очі... якісь шкляні очі без виразу, немов бракувало їм сочки і зіниць. На їх виснаженних сухих обличчях, в зморшках і мускулевих виступах закостеніла якась байдужість, покірність, та затурканість, що викликані в людині постійними стражданнями життя.

Один з подорожніх, що сидів побік мене, покопався у своєму кошику і витягнув шматочок черствого хліба. Я був свідком сумної трагедії. Сотня очей байдужної юрби запалала пожежою бойового завзяття. Ніби на військову команду до атаки, ринулася вона на необачного подорожнього, звалила його з ніг і видерла з рук черствий шматочок.

Душа моя плакала...

На березі Збруча в останнє, прощаючись, я поцілував рідну землю. Однак я був втішений, що полишав дроти, куди гірше від наших; дроти, що гострими шпичаками партійної призми, глибоко в'їлися в мозок і душу

мільйонного народу і заступили всі шляхи до його визволення

. . . .

О, мої колеги! Треба працювати і працювати . . . кувати молота . . .

Другого дня станичний лікар Дайн оглядав хорого Римаренка. Нічого йому не сказав, тільки, вернувшись до амбуляторії, покликав коменданта Станиці.

– Сотник Римаренко має тиф. Прошу його ізолювати, – сказав він коменданту

Римаренка ізолювали: положили в сепаратці ч 72, що мала в Станиці недобру славу: живими з неї не виходили. На доглядача за ним призначили козака Богданівского полку Микиту Куцого.

Куций був людиною славолюбною: носив постійно на грудях чотири бойових відзнаки і вимагав від генералів, аби зверталися до нього на „ви". Любив побалакати на тему своїх бойових заслуг і, коли розмовляв, до кожного речення пришивав вираз – „так-тачити".

Римаренко був вражений поважним виглядом його грудей і запитав, за що так достойно його винагородили

Викинувши наперед праву ногу і поклавши перста на першу відзнаку, Куций почав розповідати:

– Скоїлося мені, так-тачить, в Проскурові таке случениє. Червоний кінозаводчик, так-тачити, учинив смертельний бій зі мною: ніяк не давався до полону. Хотів він прикладом мене по голові і так, що з очей,

пане-начальнику, юшка потекла, а на серці затемнення пішло. Два дохтури і три фершали, пане-начальнику, обзаклад побилися і таку державну відозву постановили, що мені не бути як обминути комітету земельного.. Та їх лиш я видужав. Забачив мене командант нашої дівізії генерал Забілевський і каже: — Коли голова твоя, пане-начальнику, потерпіла такого сусловія, то маєш ти всі вироки на бойового ордера... Другий, оцей..— переніс він перста на другу відзнаку: — Було мені таке, пане-начальнику, поношеніє...

— Досить! — нервово обірвав промовця на слові роздосадований Римаренко. — Принесіть мені краще гербати...

На ізоляції він відчував свою самотність і душевну порожнечу. Похмурі сумерні зимові дні нечутно і байдужно позирали у шиби і мовчки згасали. Тільки уночі шаруділи під підлогою щури, а з високої вежі далекого костелу молоточки годинника говорили:

— Так було... так буде...

На сьомий день, як ізолювали Римаренка, до сепаратки ч 72 перенесли хорих Недайкашу, і Гуменка-Гулого і Курашвілі: всі вони занедужали теж на тиф.

Князь покосив ока на шершаві стінки, на хорого Римаренка, на своє ліжко, безнадійно махнув рукою і розпачливо сказав:

— Зле..., отут наочно жаба циці дасть...

Над вечір він оповідав Курцому про свій дукан, який покинув у Києві на Прорізній вулиці, про Кудрявськ,

Цимлянське, Кахетинське, про шаш-
лик, пашту...

Кущий уважно вислухав князя і, склавши на грудях вузлом руки, сказав:

– Мій хрещений батько Іван Панасович Вертихвіст мав на селі, нано-начинти, скипидарну мануфактуру: олійнадотта, дьоготь, смола на інше сословіє... І було йому ізречєніє від Колибєду, що кради його і всякі інші громові амури, нано-начинти, до каси общественої поступають. Мій батько розгнівався: попалив свої мануфактурнє заведенія і в повстанці пошився... Отто і вам треба було так зробити...

– Прошу вас замовкнути і дати спокій! – гримнув Римаренко на нестримливого повістяра.

Під підлогою шарудили щури... Гуменко-Гумний голосно марив в гарячці і тріпав на собі сорочку. Поручник Недайкаша замислено гуляв очима по мережаних перегородках сепаратки. Римаренко підвівся на ліжку і, сперши голову на її спинку, сказав:

– Повертаючись з України до Польщі, ночував я крадькома на Поділлі у одного дядька. Мав він хлопчика дванадцяти років і дівчину – десяти. Зо дня голодні діти вештались десь в бур'яні і пообідались зеленого пасльону.

У ночі піднесли вони галас. По рятунку не було, і вони повмирали. Я ночував у стодолі. Мене розбудили... Бачу я, батько і мати повиносили мертвих дітей на подвір'я, постелили рядинце,

поклали на нього дітей і кажуть:

- Дякуємо тебе, Боже, що прибрав до своїх рук наших діток і полегшив наше життя...

Я думав: - Нещасний народе... навіть таке святе почуття, як родинна любов до дитини, і воно витравлене з твоєї душі чужою жидацькою рукою.

- Отож бачите, - відповів зтиха Недайкаша: - які трагічні наслідки посіяли на форумі людського життя ваші теорії про збройну силу, примус і диктатуру.

- Не погоджуюсь з вами, я інакше мислю. Трагедія нашого народа викликана теоріями про непротивленство злу і безборонність. Вони розхитали вольові центри нашої інтелігенції, яка дирегувала нещасним народом.

- Було таке знамення моїй тітці Секлеті Оверковні, - обізвався з далекого закутка Кущий: - Мала вона хлопчика Зінька і дівчину Мокрину...

Замовчіть! - рикнув Римаренко і розлючений штовхнув кулаком по спинці ліжка.

- Мовчу, мовчу... Тільки ви... тее-того... Не забувайте, нагоначити, що я Залізного хреста маю...

- Мовчати! - знову гримнув Римаренко, алеж зтиха.

. . . . . Тричі на тиждень навіщав хорих лікар Дайн. Виміряв температуру, заносив її на діаграмну таблицю, писав рецепти і давав якісь розпорядження Кущому.

Подаючи йому плаща і шапку, Кущий казав:

- Щось тале у мене під ложечкою,

нано-начини, якесь тревожненіє діється... Порошка мені випишіть...

— Добре, випишу, — обіцяв лікар. — Випишу вам порошка, щей касторки на ваше тревожненіє.

Уночі старшини втратили притомність і голосно марили. Було чути на далекій площі Станиці, як в сепарантці ч 72 князь Курамшвілі зрипло і сипло когось благав:

— Кажу-говорю тобі... Поверни духан! поверни Кахетинське! Цинилянське! Кизлярське!

Гуленко-Гулий схоплювався з ліжка, гасав по сепарантці, молитовно підносив догори руки на взірець библійних патріярхів і проникливо верещав:

— Перша причина, яка посіяла на землі життя, назавше була позбавлена мети і цілі!

Кущий хапав його в обійми, переносив на ліжко і строго упереджував:

— Лежіть мовчки! Не доводьте мене до гріха, а то лопне, нано-начини, у мене смиренномудріє і просвіщеніє на ваших ребрах закапано!

Одної ночи Римаренко прийшов до почуття, скинув зі себе на підлогу ковдру, уважно прислухався до князя і тривожно запитав:

— Князь! Ти спиш, князь? Послухай князь!

Князь розплющив очі, насторожив вуха і строго сказав:

— Я чую. Кажи-говори...

— Я все думаю князь... я не розумію князь...— весплував руками по кантах ліжка Римаренко, зворушений

якогось дурником. – Я нічого не розумію... Гине мільйонний народ, гине наша еміграція, і немає нікому діла до цієї страшної трагедії. О, який егоїзм панує нині на Заході!.. Князь, ти чуєш?

– Кажи-говори...

– Наша еміграція не має такого морального права сидіти мовчки і осторожно глипати страхіття життя. Вона мусить протестувати організованою юрбою в столиці, містах, на селах, зупинятися на перехрестях доріг, на рогах вулиць, на площах, ринках... і лементувати... Як написано в біблії: посипати попелом голову, пошматувати на собі одяг і лементувати і благати про порятунок нещасної нації... Ти чуєш, князь?

– Кажи-говори...

– Ви чуєте сотнику! – захлопотано питав він Гуленка-Гулого.

Гуленко-Гулий не обзивався.

– Пане сотнику, ви чуєте?

Римаренко трохи щось помислив, зіскочив з ліжка і, тримаючись рукою дощаної перегородки, підійшов до ліжка Гуленка-Гулого.

– Пане сотнику! – сіпнув він злегенька за комірець Гулого.

Той не обзивався.

Римаренко чиркнув сірничка і наблизив його до обличча Гулого. В полохливім сяйві оранжового вогника кинулися в очі загострений ніс, чорні орбити поширених очей і щільно стиснуті синяво-попелясті губи.

Римаренко зрозумів, що Гуленко-Гулий помер... Зрозумів і відчув, як

холодний струмочок пройшовся по його хребетині, корінці розкуйовдженого волосся на голові защеміли колючками, а до горла підкотився якийсь камінець, що не давав ні дихнути ні сказати слова. Факт смерти був перед очима, однак душа противилася його визнати.

Римаренко безпорадно позирнув на князя. Князь сухо відповів:

– Кажи – говори...

– Розвіється ніч і засяє день, – подумав Римаренко: – алеж Гуленко не прокинеться і ніколи – ніколи не розкаже про свою механічну силу.

На Великій Україні – для кожного байдужна його смерть... Нікому зараз не потрібний сотник, який боронив свій нарід і діждався смерти на чужині.

Він нагнувся над Гуленком і заплакав. Раптом хтось штовхнув його в бік, прочищаючи шлях до небіжчика. То був наструнчений князь, який викопилювався з ліска, тримаючи одну руку на взірець Венери Медицейської, другою сіпаючи Римаренка.

– Що, помер? – допитував він і заклацав зубами, немов голодний вовк.

– Нібито помер... – намагався відповісти Римаренко, алеж слова зачепилися за камінець і замість них вирвався на повітря скрипливий стогін.

Під підлогою шаруділи щури. З високої вежі далекого костелу пробубоніли молоточки годинника.

– Так було... так буде...

Так було... так буде...

Римаренко втратив притомні-

пісок... Кружляла голова і болісно вистукували молоточки на скроневих косточках. Хтось порядкував в сепаратці: зняв дірчасту стелю, звузив шириша-ві перегородки, і сепаратка придбала вигляду труни.

Волосся на голові Римаренка піднеслося до гори...

Діялося щось незрозуміле. У вікно зазирали дроти, миготіли гострими шпичаками і дратували:

— Так було... так буде...

— Брехня! Так не буде! — несамовито заволав Римаренко і злісно копнув ногою об дощану перегородку. — Мене не сховаєте в труні! О, ні!.. Я ще буду боротися! Я знайду у собі силу, яка зітре вас на пісок, перемелить на сніговий порох! — загрозував він дротам — З'одягайся князь, вирушаємо в похід... Надійшла поважна хвилина, коли сини покривдженої нації будуть валити дроти! — наказував він ~~ковд~~ князеві, натягуючи на себе ковдру так, як з'одягають ризу у церкви священики.

Князь висмикнув з під подушки чехлення і нервово тягнув його на себе.

— Мільйонний нарід закутий по руках і ногах в дроти! Він чекає на генія, який розкує його!.. Сьогодні геній винайшовся!.. Князь, скоріше з'одягайся! — вигукував Римаренко під ліжком, розшукуючи чобіт.

Прокинувся поручник Недайкаша, зірвався з ліжка і натягав похапцем на себе якесь ганчір'я.

— Скоріше князь! На нас позирають перехрестя доріг, столиці, села!.. — підганяв Римаренко, зіскочивши на-

на підвіконника і смикуючись видавити підрамника.

Задзеленчали розбиті шиби... У сепаратку вірвалася хуртовина.

Була глибока ніч, коли троє подорожніх продерлися через дроти і вийшли на снігове поле.

Попереду котився, немов захмілілий вітрогон перегонити-поле, сотник Римаренко. Він вимахував руками, дриґував головою і вигукував:

— О, я знайду сили!.. Дроти ми поваляємо!

Позаду нього качав сніг юхтовими чоботами поручник Недайкаша.

Зле добачав, топився на горбках і підстрибував на купках, як той возик на вибоїнах. У хвості багував, розчепіривши пелешня і вистукуючи кулаками по грудях, князь Курашвілі, жутко перебираючи ногами, ніби призовий кінь.

Шаліла хуртовина, сліпила очі, валила з ніг трьох подорожніх і несла в своїх обіймах настирливе жагуче благання князя Курашвілі:

— Поверни духан! Поверни Цимлянське! Кахетинське! Кизлярське!

Там, де Тирса шелестіла.

На Катеринославщині, в Павлоградськім повіті, на березі степової річки Тирси (лівобічний доплив р. Вовчої) побудував ад'ютант князя Потьомкина генерал Синельників пишні хороми. В записній книжці, що переховувалася нащадками генерала у фамільнім архиві, він так занотував:

„Року Божого 1786, місяця 12-го
„сентемврія воздвиг замок по
„уподобію палат, які помурував
„для себе наясніший князь в
„Катеринославі.

Між річкою Тирсою і хоромами розкинув генерал сад, поставив служби, обніс усадьбу живою огорожею — кущами колючої шипшини — і, призначивши управителя, повернувся до виконання нових обов'язків — генерал-губернатора Новоросії

Пройшли роки...

Унуки генерала, гвардейські старшини, перевезли з Київщини на Тирсу своїх селян-кріпаків, збудували для них церкву на честь Святої Покрови і, склавши маєток на руки управителя, виїхали на стале життя до столиці.

Так, з доброї волі Синельникових повстала в степу на багнистім березі Тирси слобода Синельників,

поодинока на десятки верств.

Можливо, що нащадки Синельникових були перейняті степовими настроями; можливо і те, що вони шанували волю своїх батьків, тільки вони раз назавжди заборонили управителям розорювати степи, крім поля, що викраяли селянам на вимогу Уряда в 1861 році.

В літі десять тисяч десятин степу вкривалися срібними килимами високої тирси, що лисніла на сонці, немов на місяці хвилі Чорного моря. І коли було пронесеться в степу під ранок легенький вітрець, тирса починала шелестіти, немов бреніти; бреніла так, як бренять лісові криниці в погідний травневий вечір.

З першими проміннями сонця степ оживав: починали виграватися на дискантових свищиках жавороночки, перекликалися на басових нотках дрохви; на горбки вилазили синяво-попелясті бабаки, обнюхували під собою землю і валилися, немов на підпитку, з ніг, одкинувши черево назустріч пекучого проміння веселого сонця. На високу могилу вибігав метушливий сугак, копав задніми ратицями землю і, спрямувавши над собою в небі ороги, холонув у величній і непорушній позі, нагадуючи бронзову фігурку.

Минали роки, змінювалися дороги людського життя, молоде покоління нищило богів, яким молилися їхні батьки; один Синельниківський степ виглядав так, як колись виглядав сотні і тисячі років назад.

На початку першого десятка XX віку на управителя Синельниківського маєтку був призначений полтавець Прилуцького повіту Ларивон

Пилипович Грищенко, а по вуличному - Гречка. Про історію свого вуличного прізвища Ларивон Пилипович не згадував; однак злі язики, яких не бракувало на Синельниківській слободі, після довгих розшуків нарешті доконалися до причин, що поширили прізвище Синельниківського управителя. Ніби батько Ларивона Пилиповича в молодих роках прошпетився: викрав у свого купця Панька Дмитревого мішок гречки; ніби лихе завзяття батька прислужилося до появи вуличного прізвища.

Високий, чорнявий нестригакуватий зі широкою, на взірець лопати бородою, з великими карими очима, кремезний і широкогрудий, - своєю поставою Ларивон Пилипович нагадував велетнів з оточення Володимира Великого. Зодягався він по селянськи: носив поверх вишиваної сорочки черкасинову чумарку, темно-зелені полотняні штани, юхтові чоботи, в зимі баранячу сиву шапку, в літі солом'яного бриля. Розмовляв виключно українською мовою; правду казати, иншої не знав і не розумів.

Траплялося йому, юнакові двадцяти років, бути в поході за труною Т. Г. Шевченка, як переносили поета на високу могилу під Канев.

Велика національна втрата полишила на його душі глибокий слід. На роковинних святах, коли світлиця переповнювалася по береги гостями, він починав згадувати про всі дрібниці жалібної урочистости. Закінчуючи сумну повість, він чухав потилицю, скорботно зітхав і, трохи помисливши, додавав:

— Дорогий був чоловяга... яко трохи з рідні...

Слухачі не дивувалися, бо знали хоробливу вдачу управителя розписатися незлічною фантазією тоді, де справа йшла про гонор і амбіцію.

— Невже? — робили вони приємність управителю.

— А якже... Моя мати Оришка приходилася зовицею сестрі Тараса Григоровича. Сестра його...

На протязі години копався управитель в складній генеалогії, губився, забував, з чого починав і, позирнувши безпорадно навколо себе, запевняв:

— Пригадую, що на 72 сторінці Кобзаря Тарас Шевченко згадує про наші родинні звязки.

Походив Ларивон Пилипович з кріпацької семї; в юнацькі роки не мав ні шкільної освіти, ні грошей, ні звязків. Вийшов на люди завдяки своїй жертвеній праці, кришталевій чесноті і тій інтуїції, що заступає науковий стаж і життєвий досвід. Ті інтуїції, яка віками переховувалася в душевній скрині кріпаків і яка тепер упереджувала Ларивона Пилиповича про всі помилки, якими перевантажені необачні молоді роки.

Службу свою він розпочав козачком у князя Голіцина, перейшов на буфетчика до баронеси Менгден, на дворецького до графа Шувалова, був за ключника, підуправителя; де тільки його не носило, де він тільки не перебував.

То були часи, коли світовий ринок вимагав вовни.

Земельні власники на Херсонщині і Катеринославщині, належно оцінивши степові вигоди, запровадили вівчарство в нечуваних розмірах, цілком задовольнивши вимоги ринку.

Ларивон Пилипович зрозумів блискучі перспективи нового підприємства: покинув становиско підуправителя і винайнявся на отамана за отарами до Олешківського землевласника Фальц-Фейна і ретельно прийнявся за науку, що стосувалася 40,000 кримки мильонки і цигайки.

Минули роки. Слава про Гриценка, яко мудрого вівчаря, пішла на всю Катеринославщину і Таврію. На контрактах в Києві запізнав його молодий Синельників і переманив в свою слободу на головного управителя.

Слобода Синельниківа не мала начальства: ні станового, ні урядника, ні земського, чим скористався енергійний управитель, який в короткому часі адміністраційну, судову і поліційну владу над селянами перебрав в свої руки. Владу тримав на засадах кріпацьких традиций, і на слободі і на далеких її околицях його величали степовим королем.

Вовнішними виказами королівського достоїнства послугував управителю ручний сукований ціпок, який бував завше на руках і надував енергійного руху в ментах, коли порушалися основи степового законодавства.

Суд і розправу над селянами чинив строгий управитель перед хоромами на свіжім повітрі в тіні широколистих білих акацій. По обіді сідав він за довгастий стіл, на який козачок Задерихвіст ставив перед ним відерну макітру квасного молока.

До столу несміливо наближалися порушителі порядку, тривожно позирали на суковату, що лежала на столі поруч з макітрою.

Озброївшись величезним ополоником, управитель черпав ним принаймні з півлітри молока, яке переносив до своєї широкої пащі. Після четвертого ополоника він лагідно промовляв:

– Іване Василю! Посідаю відомості, що ти викрав з отари кримського валашка.

– Кажете валашка, якого валашка? – непевно запитував в юрбі сиплий несміливий голос.

– Звичайного, що спинався на ноги, – спокійно пояснював управитель.

– Рятуй мене від гріха мати Богородиця! Видумали якогось валашка.. Це ви про якого валашка? – допитувався в юрбі, ніби не зрозумівши про що ходить, селянин, зорко стежачи за суковатою.

– Зачекай хвилину, зараз я покажу якого! – зривався управитель з місця і хапався за суковату, але не спізнювався. Обережний селянин не чекав і, немов орловський рисак, простував до вихідної брами. Управитель ніби наздоганяв його, підкидаючи високо ноги і вимахуючи загрозливо суковатою. Зупинившись перед брамою і трохи погрозивши по адресі спритного рисака, управитель вертав до столу, черпав нового ополоника і строго попереджував селян, що чекали на чергу:

– Отто бачили, як суворо я покарав Івана. Покараю так кожного з вас, коли знайду провину.

Розправи до кінця управитель не доводив: до столу наближалася маленька кругленька чорнява метушлива дружина управителя Хима Степанівна. В одній руці вона тримала величезного бутлища з горілкою,

в другий чарку, розміром в півлітрового глечика. Позирнувши гнівно на управителя, вона прилучала до макітри бутеля і чарку і казала:

– Побійся ти Бога, старий! На людях сяє образ Божий, а ти караєш їх суковатою.

І поманивши чаркою селян до столу, вона додавала:

– Не звертайте на старого дурня уваги. Підходьте угодники Божі до столу і поблагословіть чарочку.

Угодники Божі обліпляли бутеля, як ті мухи цукерницю, і, коли благословення, що приносилось від щирого серця, валило їх з ніг, управитель казав:

– Піду до саду і полежу трохи в бузку: щось млосне під ложечкою ссе.

– Полежи, полежи старенький, – непокоїлася Килина Степанівна: – Сонечко всю хоробу витягне. А я тим часом діток нагодую..

Три сини управителя вчилися в Катеринославській гімназії. На літніх феріях вони ходили з винесеними далеко наперед животами і перевантаженими шлунками. Всі запевнення їх, що вони потребують відпочинку, мало впливали на добрячу матусю, і не було змоги обійти її капкана, в якій вона лапала синів, заохочуючи до їжи.

– Подивись Павлуня на теленце, яке воно смачне. Пригадуєш попелясту гусину, що з Калинівського хутору привезли? Покуштуй синочку, не вагайся, – благала управителька, немов від цього залежало її життя.

– Відчепіться мамо, не хочу! – зривався з крісельця Павлуня, намагаючись вишмигнути з кімнати.

- Не тікай синку, я тобі щось дам, - наздоганяла Хима Степанівна сина, міцно ухопившись за його шкіряного пояска.

– А що дасте? - солодко примружував очі Павлуня.

- А ти чого хотів би, синку?

- Карбованця дасте?

- Дам синку, коли побачу, що ти приголубиш гусочку, - обіцяла підбадьорена мамуся.

Павлуша простив гусочку, а задоволена мамуся бігла на розшуки решти синів, гукнувши по дорозі кухареві, щоб свіжували та смажили валаха.

Пройшли роки...

На весні 1914 року управитель чекав на приїзд синів, що побирали науку у високих школах.

5-го травня приїхав з Одеси молодший син-студент історик. Середній на зріст, чорнявий, кучерявий, подібний з обличча на Химу Степанівну, він був з'одягнутий в студентську уніформу, але з під комірця біліла мережана сорочка з блакитною стрічкою замісць краватки.

Він чемно привітався з батьками і, любовно вдаривши старого по плечах, сказав:

– Добре притрусило вам сніжком голову. Не знав я, а то привізби фарби такої проти сивини.

Управитель був зворушений і задоволений.

– Доброго сина маю, - подумав він: - і мови нашої не забув і одягу нашого не цурається.

Хима Степанівна метушилася навколо сина, раз по раз хапала його в обійми і розчуливо причитувала:

– Не пізнаю тебе, Михасюку: помарнів,

зблід, не нащо звівся. Може ти в дорозі нічого не їв?

Щось пригадавши, вона ринулася на кухню, де голосно наказувала:

– Пріся! Палажка! Кінчайте з обідом і шикуйте стіл!

Батько з сином вийшли на ганок. Чарівна весна стрінула їх степовою музикою сонячного промління. Горяче повітря було отруєно приторно-солодкими запахами білої акації і рожи. Одсипався бузок, і навколо ганка росли і ширилися фіялкові хмари бузкових пелюстків. В гущавині саду голосно лічила роки ворожка зозуля, коротенькими сумними речитативами обзивався одуд, верескливо перекликалися шпачки, бубонів в очереті бугай, барабанив на стрісі боцян. На всьому подвір'ї, на слободі, на її околицях і в степу лунав весняний урочистий радісний вробний гомін, що закликав до життя, до боротьби, до творчої праці.

– Доброго сина маю, на мене вийшов, – думав управитель задоволено позираючи на сина: – Треба неодмінно показати його сусідам, хай позавидують.

– Оце я згадав, що на завтра випадає 6-е травня, день народження царя, – ніби випадково пригадав управитель: – у церкві на слободі будуть правити молебинь.

– Кажете царя, якого царя? – уїдливо подивився на батька історик.

– А ми їх що, з десяток маємо? – не зрозумів сина знантеличений його поглядом батько.

– Мене одне цікавить, якого царя ви маєте завтра святкувати? – настирливо домогався відповіді студент.

– Ввичайно нашого, імператора Росії.., ми турецького чи іншого не святкуємо.

Імператор Росії, алеж не ясновельможний гетьман України. І ви і я ніби з походження українці і на землі українській дбаємо про свій добробут, - почав спокійно обробляти батька студент історик.

Відкиля це ти такої науки набрався, невже в університеті? - гнівно здвигнув плечима управитель і грізно було позирнув на суковату, алеж зміркувавши, що син тікати до бранки не буде, сказав:

– Чув я ще хлопчиком від свого діда Панька Онуфрієвича, що вона направду колись була Україна, жили колись Січовики. То було колись, алеж зараз цього нема, і нема потреби викопувати з могилок мерців. Нині ми маємо Росію, і подай Боже моїм унукам того хліба, який маю я з ласки російського царя.

– Чули тато, як написано в евангелії, що для живої людини одного хліба мало, потрібно ще щось...

Між сином і батьком завязалася піднесена жвава розмова, яка можлива між людьми, що посідають багато вільного часу.

Пообідали, підвечеряли, напилися чайку, алеж цікавої розмови не припиняли.

Сонечко ховалося за живу огорожу і гойдалося на золотій хмарці, що була підбита знід низу червоними оксамитками. Зі степу вертала череда, лязкотіли батоги, фантасовими вежами піднімалася на дорогах курява, їдка і болісна для очей. З берегів Тиси несміливо насовувавсь туман, блукав в гущавині саду і стелив на покручених доріжках рожево-срібну квітчасту постіль.

Насунулася ніч, і батько з сином ро-

В середині травня прибули з Петрограду решта синів: старший Микола - студент правник і середній Павло - студент природник.

Високий, трохи сутулий, з загостреним обличчям, строгими колючими очима і коротеньким носом, що скидався на дзьоб папуги, Микола з'одягався у кращого столичного кравця. На ньому були формені білі полотняні маринарка і штани, накрохмалена сорочка зі шовковою краваткою і золотою шпилькою, рукавички і лакерки.

Павло був трохи нижчий від Миколи, чорнявий, стрункий, зі широкими сірими насмішливими очима на красивому обличчі; однак мав довгі руки, які (таке було враження) не знав куди подіти і постійно крутив ними, ніби намагаючись піднестися до гори.

Хима Степанівна не знала, на яку ступити ногу, гасаючи з пивниці до кухні, з комори на горище, з льодника до склепа.

- Отака трапилася лиха пригода, що не маю чим нагодувати дітей! - вигукувала вона, зігнавши на кухню всю маєткову обслугу.

На кухні свіжували валаха, смажили порося, запікали качок, начиняли индиків, варили курчат, багато дечого робили. Було чути на всі кінці просторого подвір'я, як на кухні сичало, шипіло, шкварчало, булькало, однак Хима Степанівна тратила голову і бідкувалася, що діти будуть голодні.

Обідали, як звичайно в літі, перед хоромами в тіні широкопалих білих акацій за довгими столами, за якими управитель чинив суд і розправу.

Студент правник оповідав про сто-

лічні новини і вражіння.

– В квітні місяці, – казав він: – урядові далися в знаки робітничі заворушення. Треба чекати революції...

– Подай Боже, революція не зашкодить, – обізвався Михайло: Буде можливість, що небудь здобути для української нації.

Правник іронично посміхнувся на брата і тоном, яким виправляють помилки недбайливих учнів, сказав:

– Наша партія визнає національність тільки в основах і формах культурної праці. Ми зацікавлені явищами світового маштабу: нас цікавлять утворення світової федеративної держави, загально-людська мораль і спільний добробут...

– Бачу і чую, що пошився ти в космополіти, – суперечив Михайло: Тільки дивуюсь я з правника, що не розуміє звичайних речей, що без гарантій про те, що основи національного життя і культурної праці, не будуть порушені, як це трапилося за Хмельницького, ненажерливою Москвою, жадного розвитку поневолена нація не буде мати.

Ларивон Пилипович і собі сіпався закинути якесь розумне словце, але не міг второпати, про що розмовляють сини. Він задоволено чухав потилицю, блаженно посміхався і многозначно позирав на дружину тими поглядами, що казав:

– Бачила, яких ми виховали синів: це не то, що ми, степовики.

Килина Степанівна бачила і чула і нотувала кожне слово синів на своєму чулому материнському серці, але не забувала про свій прямий обовязок, пильнуючи, щоб посуда перед синами

~~і почувала щасливі враження на серці. Пильно доглядаючи за синами, які провадили герць з ворогом, що розсипався лавою по тарілках, полумисках і глечиках, вона не давала синам спокою, підсилюючи ворога новими союзними силами.~~ не пустована.

Сини сиділи червоні, розпарені і безпорадно оглядали поле бою, на якому ворожі сили кріпшали і зміцнювали шереги. Кожен з них хитався на думці, чи не краще було б заздалегідь безславно здезертувати з очей матери, ніж загинути на шкляних очах рожевого баранчика, якого тільки що принесли і який тримав в пащі пук сухої степової духмяної приправки. Матуся прочитувала, ніби в книжці, все, що було на думці синів і казала:

– Свою маму загоните ви в могилку: нічого не їсте.

Студент природник, що прислухався до розмови братів, поглянув страшними очима на індика, який непомітно, немов з неба дощ, звалився в його миску, почухав потилицю і сказав:

– Про що ходить? Я так розумію: ходить про те, щоб ощасливити духовно і матеріяльно, мовляв, всебічно людство, склавши всі найкращі обставини, в яких воно осягне найціннішого для себе ідеалу. Припустимо, що так. Для здійснення ваших проектів треба невеличкого, – пронизував далі природник: – треба змити з обличча землі ту прелесть, якою пишається природа; треба висушити в людській душі ті соки, якими виживлюються високі естетичні потреби. Кажучи

доступно, це: треба розорати степи,
побудовати фабрики і заводи і по-
будовати їх рясно, аби не було як
ні проїхати ні пройти; треба по-
ширити техніку і ширити так,
аби на кожному кроці, на кожно-
му вільному шматку землі стир-
чала машина, працювала маши-
на, скрізь-скрізь аби очі бачили тіль-
ки машину. Мої брати! Так я,
мало досвідчена на соціялізмі лю-
дина, зрозумів програм сучасних
ідеологів перебудови людського жит-
тя. Не попусти Боже, - гнівно про-
стер природник до братів свої ру-
ки: - відчути на собі силу вашої
реформи. Для людства навіть
половина її буде трагічною, бо во-
на викличе світову духову і еконо-
мічну кризу. І ваші соціялісти, ва-
ша інтелегенція, що вдіють тоді, як
повстане від одного бігуна до дру-
гого людство, кинеться на фабри-
ки і заводи і потрощить машини?
Я гадаю, що в такому програму сві-
тове повстання мало б свою вар-
тість, бо звільнена б від технічної
нечисти земля дала б широкий
простір для творчої праці при-
роди...

– Природа що, хай почекая, - обрізa-
ла матуся на слові сина: - по-
глянь краще на индика, як отто
він нудьгує без твоєї ласки...

Було горяче і душно. Сонце
розвалюхалося: розпікало у себе на
кузні проміння, якими болісно па-
лювало шкіру на синах управи-
теля. Качки і курки позаривали-
ся в землю і, втягнувши голови під
крильця, не подавали руху навіть
тоді, коли пшикали по них пси.

До столу надходили слобожане в баранячих кожушках і шапках, низенько кланяючись і вітали студентів:

– З приїздом вас, паничі! Дочекалися Ларивон Пилипович підмоги, тільки оженити треба..

Студенти розійшлися, і управитель почав судити винних.

– Прядка Мокій! – позивав він. – Посідаю відомости, що ти викрав зі Конищини дві копиці сіна.

– Крий мене нечиста сила, – накликав в гурбі на себе розгублений Прядка небесну та иншу кару.

За хвилину управитель невдачо наздоганяв Прядку, вимахуючи над головою суковатою.

А за верандою Хима Степанівна, обсипана вся бузковими пелюстками, казала Павликові:

– Приїхала з єпархіяльної школи попівська Настуся. Розквітла, як ота наша рожа.

Павлик червонів і веслував довгими руками, немов керував на воді човном.

– Дивно мені, попадя, – казав Синельниківський священик отець Сава, приглядаючись у вікна: – чого це Павло Ларивонович оглядають нашу хату?

– Ти краще, ніж шпигувати чесних паничів, пішовби та нарізавби свиням щириці. Чуєш, як кувікають голодні? – сердито зауважила попадя і тривожно поглянула на доню, яка лежала на канапі і читала російську книжку про трагічну пригоду закоханих.

Єдина доня у батьків - інших дітей не бу-
ло - попівна Настуся була направду
красунею. Мала вона 17 років. Висока,
округла, русява, з васильковими очима
і правильними рисами обличча - вона
складала своєю стрункою і гнучкою по-
статтю враження дикої степової кра-
си, яку можна спостерегти під ранок
на степу, коли бренить тирса.

- Бодай тії свині повиздихали! - гримнув
отець Сава і вийшов з хати.

- Бачила дурного батька! - позирнула
на доню попадя; вона гаптувала, бі-
гаючи спритними руками по селян-
ському полотні.

В хаті повстала тиша...

- Читай голосно Настуся, хай і я по-
чую, що там в книжці написано, -
одірвалася від праці попадя і вдру-
ге поглянула на Настусю. Погля-
нула і примовкла... доні вже в
хаті не було...

Павло Ларивонович і Настуся, взяв-
шисе за руки, прямували до маєт-
кового саду. То був сад, який розки-
нув колись генерал Синельників на
пяти десятинах лугової землі, між
хоромами і річкою Тирсою, копіюю-
чи парк наяснійшого Потьомки-
на в Катеринославі.

Сад був давній, старкуваний, з ли-
шаями і мохами на корі дерева.
Від хороми до берега Тирси пряму-
вала головна алея - прозивалася
генеральською, - що була обсаджена
кущами жовтої акації, бузку,
жовтої і білої рожі; головну пере-
хрещувала побічна алея, що бу-
ла обсаджена липами і пірами-
дальними тополями; витягну-
тими елінками обігала навколо
саду вузенька тропка зі сокоринами

вербами, дубами, берестками, кленами.
На перехрестях алей були насипані клюмби, в гущавині калини і ліщини — розкидані альтанки, а на березі Тирси побудовані під вербами широкі лавки...

Строгий управитель, якого доля з дитинства привчила зважувати речі і зовнішні враження на вагах зиску і користи, не мав в собі великої потреби до естетичної розваги; не звертав уваги на сад, і сад був запущений, не прочищений, покинутий на власні сили, на свою творчу волю. На людину, що звикла до порядку, до людського опікування природою, він справляв враження якоїсь пущики, якоїсь дичини, але в очах студента природника він мав справжнє, не покривджене обличчя природи, що було позбавлене шаблонної і штучної нечисти.

Настуся і Павло Ларивонович були в піднесеному настрою, в тому чарівному веселому гуморі, що буває свідком зустрічі двох молодих закоханих людей.

— Стели та ви, Настуся, — казав природник, ніжно стискуючи талію дівчини: — то лейт-мотив в моїй душевній оркестрі, висока ціль мого життя, що гартує мою волю і підносить мій світогляд святими ідеалами.

Щире натхнене признання студента балаламутило в голові дівчини, пекло всю її, немов хтось обливав кип'ятком, і знесилена солодкою утомою, вона, аби приховати свої палкі почуття, запитувала:
— Ви мазурку танцюєте?
— Навіть канкан, коли накажете.
— Не чула. То що таке — канкан?

– В Парижі знали його танцювать.
– То хто за люди, знані?
– Факли, які полюють в ночі на кишені необачних.
Зійшов місяць...
В рожево-срібнім сяйві місяця, що виринав з неглибокої циналонової хмарки, вода під берегами Тирси була чорна-чорною. Над водою (тяжко було розпізнати, чи то очерети чи то руїни середньовічної будови) стирчали чорні-чорнющі фігури, що вибігали в сад на генеральську алею і губилися в безодні ночі. За Тирсою на горбку срібною щетиною мигніла тирса і бреніла протяжно, журливо, ніби плакала ліра під рукою мандрівного кобзаря.
– Людині завше зраджують розум і воля, – казав природник, опинившись на лавці під вербами і пригорнувши до себе Настусю. – Не зраджують нам почуття. Немає заперечень, що людську свідомість започатковували почуття, які і понині в гострих моментах мають переважний факт нам солодку вагу. Про що ходить, Настуся? Всіми методами, науковими чи абсурдними, маю я обґрунтовувати своє право, аби вас многократно цілувати по закону квадратури кола...
Можливо наукові доводи природника мали якусь магнетичну, переконуючу силу; можливо і те, що Настуся на ділі мала справдити вартість теоретичних припущень, тільки вона, стиснувши в свої руки кучеряву голову Павлика, сказала:
– Цілуйте в очі: в чолі і в устах небезпечно, лишаться знаки...
Природник шукав очей, хоч в темряві ночі добивався її поглядів

і блукав на дівочім обличчі, зупиняючись там, де було йому любо.

В вітальні священика чадила нафтова лямпа, і стурбований отець Сава казав попаді:

- Не приберу ніяк до пам'яти, куди поділася Настуся!

- То моя справа, куди... не твоя, - гнівалася попадя і нарікала: - Вештається отто без діла, кудись... принаймні, киці хвоста зав'язала би...

В дівочих хоромах тепер підіймалася завируха. Химка Степанівна, тримаючи в руках на бляшаній підносі метрового смаженого щупака, бігала по всім закутках подвір'я і розшукувала Павлика.

- Бачили таке диво, випустила з очей Павлика, - скаржилася вона невідомо кому: - Дитина з обіду нічого не іла, а куди поділася - зі свічкою не розшукаю...

В тіні білих акацій студент правник, тримаючи в одній руці карона, в другій паляницю, знайомив управителя та історика з науковою працею, що складав, готуючись до державних іспитів:

- Політичними подіями, - казав він: - керує закон руху маятника. Революційна амплітуда має дві крайні точки: одна - монархія, друга республіка чи пролетарська влада. Середні точки - конституційна буржуазна влада - то в політичному життю недовгий етап, який скерований або на точку монархії, або на точку пролетарської влади. Наше академічне угруповання в разі потреби мусить зупинити маятника на монархічній точці. Зараз я поясню, чому...

Студент поглянув на кротко тихі зорі, які шукають поради, поглянув на паляницю, на батька і зауважив з докором:

– Бачу тато, що ви спите... То наша, інтелегенції, трагедія, що нас не бажають вислухати і зрозуміти...

– Тато – мудра людина: краще спати ніж слухати твоїх дурниць, – визволяв тата історик: – Батько мріє про відродження і визволення України, а ти начиняєш його монархічними барахлом. Зрозумій трагедію нашого тата: що він буде робити в царині, коли повстане Україна?

– Оце справді заковика, – кліпнув віками стурбований управитель і почухав потилицю... – Про те, я надумав, – сказав він, трохи помисливши: – Най повстане Україна і най буде над нею цар. Цікаво мені почути, як дадивляється на цю справу Павлик? – завбачив він природника, що вертав зі саду до хати, веслуючи руками, немов косарі на дожинвах.

Обличча природника усміхалося, і кожними мускулами, кожними своїми рухами говорило про щасливу симфонію, яку награвала закохана душа природника

– Погляньте Павликуна щупачка, – виросла перед ним, немов з неба упала, добра матуся: – навіть змарняв, сумуючи по тобі...

– І щупачка і ще тали чого... все знищу, матуся! – обіцяв щасливий студент.

– Час нам, хлопці спати. Завтра я повезу вас на степ, – попрощався на ніч управитель і, спираючись на суковатку, потюпав до хати.

Другого дня, по обіді, управитель з синами виїхали на степ; виїхали на двох тачанках, в які впрягли сивих арабів. Ніби на крилах драконів, промайнули тачанки повздовж кладовища, що було обсажено кущами дикого жасмину. Кладовище було засіяно чорними трикутними хрестами, серед яких стирчав високий деревляний хрест з табличкою, на якій було накреслено: „не топчіться по моїх кістках, бо я дома, а ви в гостях." Поминувши вітряки, тачанки пірнули в балку, вискочили на слобожанську толоку, обігнали череду і виїхали на степовий шлях.

Перед очима розкинувся широкий степ...

Далеко, далеко, на берегах степу миготіло срібними язиками розтечене повітря, і здавалося, що далеке море наблизилося до степу і загойдувало його морськими хвилями. Між степом і небом були натягнені золоті струни пекучого проміння, що бреніли над шовковою тирсою жагучими подихами степового сонця. Степ вражав пусткою: на далекі простори - ні будови, ні дерева, ні куща, крім тирси, тирси і тирси, що була порозшивана кольоровими нитями степових квітів. З глибини тирси підносилися гострі запахи щабрецю, деревію, васильків, ромен, горошку, полину, - ті степові аромати, що знесилюють і одурманюють голову. І можливо, що одурманений запахами, степ дрімотно позіхав; позіхав шелестами, сокотіннями, цвірінькaннями, шумами, тріскотіннями.

Раптом коні зупинилися...

Студенти спостерегли, що навколо тачанок шумувало бурхливе море овечої отари.

До тачанок надійшли поважною ходою чабани з чорною, спеченою на сонці, шкірою на обличчі, в сіряках, у високих циліндрових баранячих шапках, з довгими керлигами на руках.

— Отаманам і чесному товариству! — скинув управитель соломяного бриля.

— Пану господареві! — позідіймали шапки чабани.

Управителя не можна було пізнати: його очі і обличчя набрали тою величавою радістю, з якою монарх приймає від населення знаки вірнопідданости. Він підвівся на ноги, і незграбна, могутня, широкогруда постать його сьогодні нагадувала степового велетня Добриню Микитича. В руках його, голосі, погляді відчувалася непереможна сила, що справджувала за ним назву степового короля.

— Строгому володареві, степовому королеві від нас покірних любов і шана! — бреніли звичні шовкові турси.

Управитель був в рідній стихії, тому був певний за себе, за своє слово, і усміхаючись до синів, казав, киваючи на сивого горбоносого барана:

— Породи „Негретті“.. з Берліну виписав, дав 2500 карбованців... Помісь дала добрі наслідки. О, хе-хе-хе... не брешу, 50,000 прибутку!...

Тачанки рушили вбік, на Свиридів хутір. І знову зупинилися, і знову отара, і знову казав управитель:

— Порода „Рамбульє“, зі Швейцарії.. , Фальц-Фейн давав три тисячі

відступного. Немає дурнів, повимирали...

На Калинівський хутір! - гукнув він погоничеві, і коні, не чекаючи сигнала, понесли тачанки на північ.

Недалеко від хутора стрінув гостей гнідий, в білих плямах, огир, що вимигнув на могилу, піднісся на задніх ногах, зіскочив з могили і знову вимигнув, риючи копитами землю і галасуючи на весь степ несамовитими іржаннями.

— Рябий не розпізнав нас, - посміхався управитель, тикаючи суковатою в погонича.

Він підняався на ноги, приклав пальці рук до вуст, набрав повними грудями повітря і... свиснув. Не можна було повірити, що той свист, який пролунав над степами, немов вигук наротягу, вийшов з людських грудей. На той свист відгукнувся луною степ, відгукнувся іржанням табун, що вибіг з балки і прямував назустріч тачанкам. Попереду, вигнувши колесом шию і вертячи в повітрі хвостом, поспішав Рябий, збиваючи копитами червоні головки будяків. Порівнявшись з тачанкою, він зірвав з управителя бриля і, тримаючи його в зубах, біг позаду тачанки, салютуючи брилем в повітрі. По обох боках тачанок вишикувався табун, ніби якась почесна варта, вітаючи степового короля радісними іржаннями.

— Ніби в казці: не то маг, не то степовий дух, - думали про батька здивовані сини.

З Калинівського хутору тачанки вийшли на поштовий тракт і зупинилися серед Червоного ставка на високій земляній греблі.

Панські рибалки Микита Трясогуз і Кузьма Довбня пройшлися по ставку з волоком, на щастя паничів. Витягнули на берег щось зо сотню линів, коропів і карасів.

— Добре спіймали! Лапайте, хлопці, карбованця! — похвалив рибалок природник і кинув на берег срібні гроші.

— Кажете, добре? — глузливо покосив оком на природника сухорлявий і метушливий Трясогуз. — Колись було добре, риба верхи сиділа одна на другій... Тепер немає того... сльози одні.

Покинувши рибалок, тачанки спинилися на Вербовій пасіці, що гніздилася на обох узбіччях широкої балки. Дно балки було вкрито кущами терену і верболозу, серед яких виблискувала на сонці хризолітова від ряски неглибока річка Гнілтинка, допли́в Тирси.

На пасіці і навколо не було помітно живої душі.

— Гей! Хто там! — гукнув погонич, зганяючи батогом мух, що обсіли коней. З куріня, що стирчав над балкою на гребні горбка, вийшов пасічник Пилипка Свищик, сивий, зігнутий в поясниці, в білій, селянського полотна, сорочці і штанях. Він приклав до очей долоні рук, на взірець кашкетового козирка, і байдуже розглядав гостей.

— Що, сподіваємося врожаю? — запитав управитель, киваючи суковатою на пасіку.

— Зле, зле..., — скаржився Свищик, чухаючись десь у себе за спиною. — Півсотні відер надеру. Зле... бджола щось лінується... А что это? Мини твої?

– Так, мої сини, – похвалився управитель.
– Жонаті?
– Не мали часу... ще вчаться.
– Вчаться? – висловив недовіря пасічник. – Тож на кого вони вчаться? на писаря чи дяка?
– Як прийдеться... Прощавай! – скинув бровами управитель і кивнув погоничеві на від'їзд.

Степова ніч шипотіла над шляхом совиними дойками і свистом пугикачиків, коли студенти вертали до хати. Перепечені степовими настраями, обвіяні степовими ароматами, чорні від сонячної спеки, запорошені, – вони привезли в палати веселі враження і порожні шлунки.

На веранді чекав на них, виспівуючий [illegible], нікелевий самовар; ~~схвильована~~ чекала довгого відсутнього синів Хима Степанівна, Палажка і козачок Лаврик...

– Ми, столична інтелігенція, плянуємо передбудовати Європу на засадах федеративної монархії під скипетром чергового царя, якого делегує кожна нація на визначений термін, – казав правник, тримаючи в руках шклянку з горбатою.
– Така монархія назавше виключить з політичного програму світові болячки – війни і економічну конкуренцію.
– Я гадаю, – зауважив історик: – що ви не забули внести до складу федеративної монархії України з правами і устроєм, що посідають інші держави?

Управитель був втомлений і задоволений.
– Мудрих синів маю, – думав він і кивав оком дружині; – Розумні сини, не ми, степовики, – казали його очі,

Природника на веранді не було: він був на березі Тирси під вербами.
Коли зійшов над садом місяць і облляв блідо-зеленим сяйвом верби, Настуся сказала природникові:
– Притуляй себе обережно, на світлі місяця видко далеко.
Природник притуляв на руках головку дівчини і, цілуючи василькові очі, казав:
– Удосконалення техніки і хижацька експлоатація природніх скарбів загрожують нам моральною та іншими руїнами.

Настуся погоджувалася і, щільно пригорнувшись до грудей студента, в безтямі запевняла:
– О, мій Павлику! як я тебе кохаю...

Тирса дзвеніла... і минали дні, сухі, ясні, подібні іден на другий, немов сіямські близнята..
Творив суд і розправу управитель, стрічалися на розмові студенти, з півниці до кухні бігала матуся, і здавалося, не було такої сили, що була би в стані порушити порядок степового дня.

В перших числах серпня в усадьбу заскочив переполошений становий з вигуками:
– Німці оголосили нам війну! Смерть німцюхам!
Життя в маєтку перевернулося до гори дном: чабани, поспішаючи до війська, покидали отари, і вівці розбігалися на чужі степи; військова ремонтна комісія завербувала табун і Рябого; скошену не було кому звозити, і вона пустувала на степу; в маєтку – на стайнях, в кошарах, в повітках прийшлося плакати: не було робітників.

Управитель рятував трагічний стан: бігав по слободі, набираючи до праці підлітків та дівчат.

Студенти були душевно розгублені і гостро переживали всі новини, що тичилися війни. Кожний з них пророкував, що наблизився час до переведення в життя їхньої теоретичної правди.

Стояв лагідний серпневий день, алеж на заході хмарилося.

Студенти сиділи на липовій алеї. Перед ними червонів на куценькому тапчані порізаний на шматки кавун і лиснілася на сонці полив'яна миска з квадратовими кришками бджолиного меду.

- Війна не затягнеться, - доводив братів правник і обмахувався листками медунки від настирливих мух. ~~правник~~ : - Наслідки її будуть лихі, алеж переконуючи, що Європа мусить об'єднатися на основах федеративної монархії.

Сонечко, осіннє сонце, бавилося золотими зайчиками, що шмигоніли на алеї, перебігали на траву і зникали десь в ліщині. Над головою, в гущавині липової листви перекликалися горлиці, а на Тирлі бугай полошив жаб рвучкими - бу-у-у..

- Я гадаю, що війна буде затяжною і визвольною для поневолених націй, - не згоджувався з братами історик. - Війна повалить імперіялізм, наслідком чого постане вільна незалежна Україна. Алеж ця несподіванка може бути для вас трагічною. Ви, що ніби по плоті з прадідів і дідів справжні сини України; ви, не знаючи рідного народу, його мови, побуту, душі, потреб, як ви бу-

дете почувати себе на державнім святі національного визволення?

– Микольцю! Михасику! Павлику! Обід на столі! – гукала десь, за кущами бузку, Ніна Степанівна і комусь скаржилася: – Діти з голоду пухнуть, а я ради не дам, що робити...

Студенти переглянулися і усміхнулися.

– Треба заспокоїти матусю, а то стріне нас лихо, – схопився правник на ноги.

Брати вийшли зі саду.

– Я нігди не висловлювався проти України, – казав по дорозі природник: – Але ж суть не в ній. Справа ідейного обгрунтовання людського життя закопана глибше. Війна розкопає поховані скарби: вона змете з обличчя землі залізниці, станції, фабрики, заводи... І земля, що буде звільнена від парової і електричної нечисти, складе своїми ароматами і співами величний гимн на честь нового життя, нового етапа в ідейних змаганнях людського духа

Перед верандою стояли без шапок слобожане, а на веранді, в постаті гнівного библейного патріярха, тримав строгий управитель високо над головою, немов святого жезла, грушову суковату і вичитував юрбі всі кривди, які відчула від неї Синельниківська усадьба:

– Скотину не звели – раз! Кришки тридцять баранів не звалатили – два! Ставка не почистили – три! Кнура вкрали – чотирі! Телицю з Калинівської череди з'їли – пять! Я мовчав... Думав собі, що на тому світі чортяки посадовлять вас голими с.....и на розпечені пательн

Сьогодні, замісць щирого зізнання в своїх провинах, ви вимагаєте від мене молотильки та борошна. Досить мені терпіти! — раптом зіскочив він з веранди і скерував суковатого, на взірець рушниці підчас атаки на ворога.

Слобожане чкурнули до брами. Управитель невдало наздоганяв. На десяти кроках управитель зупинився; зупинилися і слобожане, тривожно позираючи на суковату

— Холо! — крикнув Ларивон Пилипович до комори: — Дай людям двадцять пудів непитльованого борошна... Почекай трохи... Накажи Остапові справадити до збірні молотильку.

В столовій кімнаті Хима Степанівна оповідала синам:

— Набралася я сьогодні біди... Надійшла попівна Настуся, щоб повчила я куховарити. Погодилася я, почала навчати, слово по-слову і розговорилися. А тим часом запіканка перекипіла, печеня на вугіль згоріла, до запари дріжджів забула вкинути, тісто не зійшло... Така біда, що сідай і плач. Добре, що вирвалася до часу, а то без обіду гуляли б. Обідайте, діточки! Побіжу я до комори сливяночки наточити. А Павлик? куди Павлик подівся? — забігала по хаті розгублена Хима Степанівна

— Не треба було згадувати про Настусю. Тепер шукайте його на кручі, — жартували історик з правником.

На кручі природника не знайшлося: Настуся і він були далеко, за стайнями, простуючи манівцями до берега Тирси під верби.

— Я так мислю: — казав природник, стискуючи в своїх руках вогненну руку

дівчини: – Життя наше постільки варто, поскільки ми спричиняємось нашою душевною структурою до гострих переживань. Надумав я їхати на дорогу. Зрозумій мене Настуся: велике щастя і честь випадає на долю того, хто не тільки був свідком, алеж і учасником величних світових подій.

– Так Павлику, добре Павлику, – крізь сльози погоджувалася зворушена болем Настуся. – Тільки ти подумав про мене, коли... ну, коли тебе заб'ють Павлику? Що буду я робити?

– Я знаю... – замислився Павлик. – Певно будеш шукати иншого.

– О, Павлику, любий Павлику! – безутішно плакала Настуся і повисла на його плечах

В світлиці священика зморений нудьгою отець Сава нарікав на свою доню:

– Добра доня: на протязі дня батькові очей не покаже...

– Поглянь краще на огород: дині сохнуть... і нікому їх позбирати, – гримала строго попадя і вибігала в гадфтали на сонце.

В хоромах управителя Хима Степанівна, вистукуючи на грудях управителя своїм кулачком, гостро наказувала:

– Щоб назавтра були порубані верби, зірвані лавки! Чувано було коли, щоб дитина не обідала і просиджувала голодна під вербами...

А на степу, за живою огорожею усадьби, жовкла трава і виблискувала на сонці, немов луска на рибі..

Наближалася осінь...

Степ замовк. Тільки на перехрестях доріг крякали насуплені гайворони і тріскотіло перекотипо-поле, що блука-

ло в стіну, доганяючи рвучкий холодний вітер. Прозоро-синя далечінь посунула береги стіну назад, на чужі межі, і на обрію виросли іржавими плямами хуторки з довгастими для отари кошарами.

Настуся від'їхала до Катеринослава для закінчення єпархіяльної школи. Напередодні прощалася з Павликом. Скинула зі себе золотого хрестика, зодягла на природника і заплакавши сказала:

- Тато ним поблагословив мене, коли я вступала до школи. Пам'ятай Павлику, що в ньому захована чарівна сила моєї любови до тебе; на ньому - моя незломна віра, що ти мене не зрадиш; на перехресті - моя надія, що з війни ти повернешся цілим.

Поглянувши на її бліде, мокре від сльоз обличча, на червоний носик, на заплакані васильков́і очі, природник інтуїтивно відчув якийсь звязок між полихаючими стінами і засмученою дівчиною. Душа його всполохнула болем, і, спіймавши її гнучкий стан, Павлик пригорнув до себе і ніжно поцілував її в головку.

- Павлику! мій любий Павлику! - істерично викрикнула вона, заломивши свої ручки навколо його шиї.

Було чогось незрозумілого, трагічного в раптовому крику дівчини, і студент незрозуміло для себе спіймав на душі холодний жах, що віщував якусь біду.

Настуся пішла до хати, а природник поблукав на слободу, щоб розвіяти сумні враження.

Перед слободою на сельськаму вигоні, спираючись на дерев'яні колонки, стирчала простора під солом'яним да-

хоти хата з табличкою:

„Сінельніковское сельское правленіє!“
Під тином, на призьбі правління, на ганочку і так, на деяких сидять слобожане з довгими палицями в руках: хто з цигарками, хто з люльками, хто зі соняшниковими зернами.

— Щасти Боже! — ввічливо привітався студент.

Слобожане поздіймали шапки і, вклонившись, знову їх позадягали.

— Моє вам почтеніє! — голосно привітався іден в чесучевій, панського зразку, маринарці. Був то червоновусий поголений панок, який тримав в руках аркуш паперу і щось нотував олівцем.

— Развязуєте громадську справу? — запитав студент.

— Решаєм дело по вознагражденію вдов, убітих на войне...

— Пощо ви, Онуфрію Петровичу, — підняв студент писаря: — розмовляєте московською мовою?

— Помілуйте, я ... і мужицкій жаргон... что ви! — іронічно здвигнув плечима писар і поглянув на селян тими очима, що казали: „теж знайшовся оригинал.“

Природник уважно прослухав поананову слобожан і, спіймавши на око дідуся, що, спираючись обома руками на ціпок, полемізував з писарем іден за всіх, запитав його:

— Ви чули щонебудь про Україну?

Дідусь зміряв очима студента з ніг до голови, щось помислив і собі запитав:

— Це ви про що?

— Про Україну.. Державу таку чули?

— Може на Сибиру, я знаю... Киргизи знаю де: кочись там коні для вашого

тата купували...

Писарь, заложивши бубликом руки на боках, нестримано зареготався.

- Нечаянности... что ви хотите! - зауважив він студентові, скинувши глумливо очима на слобожан і, покликавши збори до уваги, пояснив:

- Украйна - это положение вещей, в коем люди без закона і веры промышляють.

- Мудрі голови працюють в Петрограді, - думав студент по дорозі в усадьбу. - Треба було мати в резерві геніяльної зручности і сталевої волі, щоб знищити з пам'яти многомільйонної свободолюбивої нації навіть натяки про свою державу.

Стрінув бабусю з оклуночком за плечима.

- Добрий вечір, бабусю!

Бабуся боязко вирячила на студента очі, скинувша оклуночка на землю і повагливо відповіла:

- Добрий вечір... Москаль будете?

- А ви хто будете?

- Я - Заболотня Христя... Мати Спиридонова, того Спиридона, що на сотнєвого вшанований, - радісно загомоніла бабуся, яка була вражена незвиклою для неї чемністю студента.

- Про Україну коли-небудь чули, бабуся?

- Ні, не чула... Такої дівчини немає на слободі. Ганка, доня Семена Куцихвостого, гарна дівчина... Що дасте? я покличу... - заклопоталася бабуся, забувши навіть про оклуночка.

- Не розумію Михайла, - думав природник: - Я не маю жадних підстав поділяти його погляди про скоре

відродження України.

Палати управителя були освітлені. Отець Сава правив молебень про перемогу російській армії над ворогом, і в покоях колихався перед іконами прозорою павутиною синій димок ладану.

Після молебню пили чай. Правник читав голосно газету про поразку під Люблином австрійської армії генерала Данкля.

– Читав я в святій книзі, – оповідав отець Сава, коли правник кінчив читати: – Проживав колись під Славянском у Святогорськім манастирі іден побожний пустельник, на імя Варлаам. Дав йому Бог одну силу – бачити за сто років наперед. Перед смертю він так сказав манастирській братії:

– В 1914 році надійде смерть агарян, і вознесеться православний животворний хрест на куполі святої Софії в Царегороді...

Студенти усміхнулися.

– Побожний пустельник певно був під чаркою, – стримуючись від усміху, сказав історик: – Я не пустельник і не посідаю сили бачити наперед, але не помилюся, коли скажу, що війна скінчиться не на користь білого царя. Можливо, що прапор замаячить, тільки не в Царгороді, а на святій Софії в Київі, і не трикольоровий, а жовто-блакитний... Ви, пане-отець, ніби патентований українець, вірите у відродження України?

– України? – безпорадно залепетав і зніяковів в кресельку отець Сава, поглянувши розпачливо на управителя, немов кажучи: – от-то попав ся: – Украї

ки не було і не буде: що - німецька вигадка, - запевнено д[о]говорив він, почервонів і поліз до кишені за хусткою.

- Прошу бути послідовним і зробити для себе такі висновки! - наступав історик на священика: - Я - українець; що я, священик отець Сава, теж - німецька вигадка.

Брати голосно чмихнули і многозначно перезирнулися. Управитель строго позирнув на сусідку: жарти синів переступали межі гостинности.

Природник розповів про свої пригоди на слободі, згадав писаря, бабусю, спостереження російського вченого і, поглянувши зайдливо на історика, сказав:

- Я поділяю думку священика, що Україну видумали австрійяки..

Хима Степанівна уважно прислухалася до розмови, алеж пильно слідкувала, аби посуда перед гостями не лишалася спорожнілою

Немов сполочені вуси, сичав самовар, насвистував, хвилинами, нагадуючи сусідника, починав зрипіти, що виспівував тонесенько, тонесенько, немов вигравав на сопілку. Миготіли свічки, що були вправлені в бронзові фігурні трубочки. Полохливі квітчасті тіні висовувалися з під оттоманки, книжної шафи, кресел, столу і тинялися по фарбованій підлозі, ніби розшукуючи щось згублене.

- Ідея суверенности України суперечить нашим синтетичним завданням, - казав правник. - Збільшенню і обокремлення націй збільшать тільки суперечности між державами. Не про обокремлення, а з'єд-

нання держав в одну європейську монархію,
ясно, що на федеративних основах, тре
ба думати, дбаючи про людський спо
кій і добробут.
Священик нічого не зрозумів зі вченої ти-
ради правника.
– Так, так, – погодився він. – Мій шва-
гер отець Христофор дарма, що ти-
ку свого в горілці мочив, а якось розум-
ний був чоловік. Дав йому Бог таку
силу – бачити наперед за двадцять ро-
ків. Колись казав він мені, що повста-
не в 1914 році король німецький на
царя французького, пристануть до
них султан турецький і шах англи-
ський і вчинять страшний бій, аж
земля буде з них стогнати. Тільки
наш імператор під свою руку їх пі-
дібє, і буде одна держава Росія.
Студенти знову усміхнулися; уп-
равитель строго позирнув на суко-
вату.
– Смішить мене те, наче отче, – нер-
вував історик: – що ви абсолютно не
розумієте московської мови, кепкує-
те з кацапів, без вареників і борщу
дня не вживете; однак розпинає-
тесь за чужу справу, за якусь Росію.
– Це ви про що? – кліпнув віками не
зрозумівший історика священик.
– Про те, аби ви трималися свого рід-
ного, українського, а не натягали
на себе того, що вам – не до обличча.
– Ні, Михайле Ларивоновичу, так не
буде. На останні гроші даю я освіту
Настусі, щоб позбулася вона мужиць-
кої мови, щоб вийшла з неї благород-
на паночка, щоб знала, як з освіче-
ними людьми поводитись, а ви
якісь теревені запускаєте про ва-
реники, борщ. Добре вам язиком
награвати, коли на книжці тая-

167 тисяч значиться.

– А ви, наше отче, бачили? – раптово вибухнув гнівом управитель, ображений з несподіваного признання священика.

– Так люде кажуть...

– Людям що, аби язика чесати, а вам в духовній рясі не випадає брехні на світло виносити, – палав все ненавистю до священика управитель.

– Я не маю інтересу до ваших грошей, все рівно, не дасте, – лагідно отперечався отець Сава.

– Не дури нам, Михасику, своєю Українною голови, – накинулася Ніна Степанівна на історика, вважаючи його за ябідника вибухнувшого непорозуміння: – Без України жили і будемо жити.

– Так, так! – підхопив втішений отець Сава. – Маємо Росію і будемо боронити її. Казав мені благочинний, протоієрей Маркіян. Стрінув він у поїзді польського ксендза і почали розмовляти, чия віра краща. Тільки запитує його благочинний, як прозивається їхня держава. Той туди-сюди, каже, що держави вони не мають. Тоді благочинний йому доказує. Жиди, ~~згадує він~~, не мають держави, то і віра їх незаконна. І ваша віра незаконна, бо не маєте держави. Як би не було і з нами так. Росію треба шанувати.

Ніна Степанівна дала зрозуміти, що надійшов час розійтися.

На Синельниківських степах подував осінній вітер і посівав, ніби скрізь сито, дрібний і колючий

дощик. Величезними димовими пологами вкрили хмари блакитне небо і кружляли над степом, немов голодні вовки. З горбиків збігала на дорогу вода, і розмочена чорна земля підносилась до гори, немов заправлене дріжджами тісто. Вівці збилися до купи і мокнули на дощі, сонливо поглядаючи на чабанів.
На степу, на слободі, в степу і палатах глибока осінь злизувала сонячні кольорові плями і кропила навколо пусткою і сумом.
Сини управителя відїхали до високих шкіл
Палати пустували..
Хима Степанівна замовкла і нудьгувала, напружено чекаючи Різдвяних свят, на які завше приїздили сини.
Надійшли свята, алеж синів не було: відписали, що вступили до військових шкіл: Микола і Павло до Петроградської Павловської, Михайло до Київської Константиновської.
Управитель був задоволений.
Тепер в конторі, куди він переніс суд і розправу, він казав слобожанам, що трівожно позирали на сукованку:
— Пишуть сини, що цар намірається указ підписати про підвищення їх в офіцери. Тепер забувайте отто — Миколо Ларивоновичу, Михайло Ларивоновичу... Того вже не буде. Для вас вони тепер — ваше благородіє.., так-то...
— Звичайно, що належиться... Ми люди темні, нас треба навчати..— покірно годилася юрба.— Як накажите, так і буде... Тали возика сіна

звеліть Мартинові Пилиповичу наклади для обчественого бугая... А ми завше...
- Звелю, звелю, і возика сіна і дві гарби житньої соломи, - обіцяв зворушений покірністю управитель.
Він гордо скинув очима на слобожан і, угледівши в юрбі рябого витріщкуватого селянина, раптом виплигнув з-за столу і гнівно заволав:
- Сволоч Панько! Посідаю відомості, що учора ти вилаяв огидними словами старосту!
- Побий мене Бог!... Най я буду сиру землю їсти, - христився в юрбі і присягав витріщкуватий селянин.
А за хвилину і він і управитель, покинувши з тигровою спритністю контору, плазували по склизькому підмерзлому снігу до брами.
На Різдвяних святах Настуся перечитувала Ніні Степанівні листи, що одержала від Павлика. Читала обережно, з перервами: треба було оминути рядки, що належали до таємниць Настусиного серця.
. . . - на параді був присутній великий князь Дмитро Павлович, - читала Настуся: - Ми пройшли повз нього церемоніяльним кроком, моя люба ластівочка...
- Тобто хто, люба ластівочка? - питала Ніна Степанівна, пригнічена материнською заздрістю.
Настуся ніяковіла, червоніла і, погубивши рядки, довго їх розшукувала і нарешті знаходила:
- Люба ластівочка, моя добра матуся, - перечитувала знову дівчина, покрививши своєю совістю.
- Доброго сина маю, Павлика: не забув своєї матусі, - тішилася Ніна Степанівна і, зірвавшись з кресельця,

і бігла до контори розповісти управителю про доброго і чемного Павлика.

Гула зима... Немов великодня на священикові риза, іскрився під снігом сад і бренів кришталевими сталактитами, що повиростали на вітрах лип підчас відлиги. Блискуче-срібний сніг різав Настусі очі, якими вона блукала за шибками вікон, за сніговими могилками на алеях, по березі Тирси з мовчазними ширококолими вербами.

– Павлику, любий Павлику! – згадувала вона чарівне минуле літо і спиступала русяву головку на холодних шудках вікна.

Пройшла зима, і знову степова весна вкрила десять тисяч десятин степу високою шовковою тирсою. Надранок і вечір, коли подував легенький вітрець, тирса шелестіла, немов бреніла; бреніла так, як бренить бандура під рукою мандрівного лірника. Скрипіли в траві коники, гуділи чмілі, свистіли жавронки, і з ранку до вечора степове сонце вязало золоті вінки пекучого цвітіння і розкидало їх по Синельниковському степу.

Сини управителя покінчали офіцерські школи і десь воювали з німцями. Де саме, цього не міг подати Ларивон Пилипович: фронт був задовгий, від Балтийського до Чорного моря, а з науки географії, щоб з'орієнтуватися на мапі, управитель не студіював.
Можливо, що бойові враження виходили поза береги душевного досвіду студентів; можливо і те, що знесилена жахами крови і переповнена страхіттями душа шукала

відпочинку на степових просторах, — тільки сина, на здивовання батьків, — дописували тепер акуратно і докладно про всі дрібниці бойового життя на фронтах. Писали про бої, військові нагороди, підвищення, не згадуючи ані словом про ідейні проекти, що тримали в своїх душевних кишенях.

Управитель був задоволений.

В тіні білих акацій, пригорнувши до себе макітру квасного молока, він казав слобожанам, що тривожно вичікували суда і розправи:

— Дістав я нині листа від поручника Миколи. Пише він так. Вийшли ми нині на поле; поглянули навкола і... з'омліли від дива: все поле було вкрито баварцями. Висипало їх таку силу, немов наша Кильчанівська отара кришики. Попереду басує на коні їхний генерал і страшає Миколу. Попереджує: не чіпай мене, краще піддайся, бо посічу тебе на капусту. Микола мій слухав, слухав, та до нього з рушницею: Мовчи, каже, с.... син....

Захоплений власною імпровізацією, управитель кинув макітру, схопив в руки суковату і почав нею крутити, на той взірець, як рубають голови.

— Наші порубали таки німців, — покінчив він з кривавою повістю і, черпнувши ополоником в макітрі, додав: — Сам великий князь Микола Миколаєвич винагородив сина золотим орденом святого Станислава III-ступені... Так-то...

1го серпня на Маковія, коли в зимовій кухні трощили макові головки і сипали мак на просте-

лені рядна, завітав до усадьби, користую-
чись з відпустки, історик Михайло.
Був він зодягнутий по-військовому
з червоними золотими святиця Анни
орденами на шиї.

– Хай жандарми спробують чіп-
нути, – жартовливо вказав він на
ордена, вітаючись з батьками.

Другого дня, по обіді, коли сім'я
зійшлась на веранді пити чай, Ми-
хайло сказав:

– Ясно, як пити дати, що війна на-
ми буде програна. На фронті па-
нують поразки, пригнічений настрій,
рій, пияцтво і карти. В запіллі
не ліпше: безладдя, крадіжки і рево-
люційні настрої. Назріває револю-
ція, яка загрожує колосу Росії роз-
валом. Треба завчасно подбати,
щоб Україна, яка використає з
революції і здобуде суверені права,
щонайменьше потерпіла від анар-
хії.

Управитель був занепокоєний
і заклопочений.

– Ти нагадав мені, сину, революцій-
ні 1905-6 роки. Для маєтку то бу-
ли загрозливі роки.. Треба буде ви-
брати з казначейства гроші, – тур-
бувався ~~управитель~~ він. – Напередод-
ні отець Сава розповів мені про
одного пустельника. Той пустель-
ник перед смертю висловився так:
повстануть агаряне на білого ца-
ря, повстануть голод, хороби, на-
решті революція, а тоді в Павло-
градському казначействі загине
вклад Синельниківського управи-
теля...

Історик не використав від-
пустки: з Тарнополя надійшла
службова військова телеграма

з повідомленням про скорочення терміну від-пустки.

Не встиг від'їхати Михайло, як при-був Павло; приїхав без відпустки, на власну відповідальність, по дорозі з Пів-нічного на Південний фронти.

Настуся була дома. На весні вона ви-йшла, покінчивши, з єпархіяльної шко-ли і проєктувала тримати іспити на сестру жалібницю.

В день приїзду Павла Ларивоновича в світлиці священика запанували розпач і нарікання: отець Сава, засунувши руки до кишені, бігав збентежений по світлиці і вичитував попадю:

— Добра мати! Доня ганде за хлоп-цями, ніби якась повія, а матері байду-же!...

— Послухай краще, як бузівок в повітці виспівує. Треба його давно напоїти і нікому, ледащо ти, а не добрий госпо-дар! — гримала попадя і сердито дов-бала голкою на полотні.

На генеральській алеї дідичного саду, в кущах бузини і акацій, при-жимаючи, на широкій лавці в своїх обіймах Настусю, природник казав

— На фронті лютує шалена коса-виця. На покоси кладемо оселі, заво-ди, фабрики, станції, залізниці, те-леграфи, однак нашої сили замало: чекаємо на революцію.

Василькові очі Настусі палали не-стриманого загарого і, впившися га-рячими зубками в його щоку, вона шепотіла:

— Павлику, любий Павлику! Я вся твоя... я не можу Павлику...

— Дурниці ти кажеш, Настуся, — спо-кійними рухами гасив її запал природ-ник.

Кружляли і падали по голові сухі і

червоні, подібні на золоті монети, листочки; в кущах акацій шамотіла дрімотно пожовкла травка; а на горбку за річкою шелестіла тирса... Шелестіла протяжно, сумно, як плюскотить на Кримі море в погідну місячну ніч...

Революційні хвилі 1917 року докотилися до берегів Синельниківського степу в березні місяці.
Вибухнули події, що надовго приголомшили управителя. Перестрашені, збентежені, викинуті з колії налагодженого віками життя, управителі вишукували під ногами твердого ґрунту, з якого не зрушила б їх революційна завірюха.

Одного дня надійшли до палати слобожане. З говорливої юрби висунувся наперед чоловік середніх років, сутулий, веснянкуватий на обличчі, зодягнутий по військовому; мав на грудях бойові відзнаки — золоті і срібні хрести.
Викликали управителя, який вийшов на веранду і запитав, чого їм потрібно.
— Оратель докаже! — вигукнули в юрбі, підштовхнувши в спину веснянкуватого з відзнаками селянина.

Промовець зійшов на веранду, позирнув з недовір'ям на гуковану і сказав:

— Вийшов від царя указ про ліворуцію. Надаються нам всі милості і права, що надійшли ми списати вашу усадьбу, худобу і степи. Для нас, Ларивоне Тимоновичу ви були, ніби як батько, що дозволяємо жити вам в хоромах, доки не спишуть ліворуцію.

Управитель промовчав; вклонився і зник в покоях.

Цієї весни він не виходив на веранду і не бачив, як господарювали в маєтку слобожане; як вивозили з усадьби молотилки, букаря, віялки, сіялки; розбирали по руках коней, свиней, худобу; рубали сад, рубали зрана до вечора, і далекий гуркіт від поваленого дерева доходив до палати і шматував душу управителя гострими болями.

Коли зійшов сніг і над степом стояла блідо-блакітна димка весняної пари, до усадьби прибула волостна земельна комісія для розмежування степу. Голова комісії Петро Маркіянович Цибуля, бувший діловод земського начальника, куценький на зрості, з червоним гострим носиком, з червоними слезливими очима і високими чоботами, що нагадував гребень на півневі, — простер до управителя руки і голосом, яким місцеві поети декламують на провінціяльній сцені, сказав:

— Свершилось!.. Пали вековые цепи рабства. Смирись і трепещ і буржуазная сила! Свободний революціоний народ виносить тебе справедливий приговор!

Зворушений управитель злегенька стиснув промовцеві руку, який помічив своїм гострим чуттям дотику, що дістав 300 карбованців.

Зі зручністю дипломованого мага кинув він гроші до кишені і патетично заволав:

— Смерть врагам революції!

За годину комісія від'їхала, запевнивши слобожан, що справа залагоджена для них на добре.

Другого дня слобожане виїхали орати панські степи. Плуги заправили на четвертну глибінь, і до кожного плуга

впрягши дві пари волів.
Тисячі років, що ховав був степ під срібними килимами високої тирси, були розбуджені веселими зойками і радісними вигуками погоничів.
Усміхалося степове весняне сонечко і їх виблискувало на борозні, що чорними гадюками вилазила з-під плуга і мережила зморшками десять тисяч десятин.
— Оце земля, так земля! — тішилися слобожане, набирали в жмені землі, нюхали і розтирали її на порох.

Всполошені оранкою зайці гасали, шукаючи затишку, по борозні в безтямі і розпачу; перестрашені ховрашки залазили в нори тхорів, і роз'юшені небажаною візитою господарі учиняли їм смертний присуд; розгублені дрохви вибігали на високі могили і кружляли навколо себе, не знаючи, куди подітись.
— Оце земля, так земля! — лунало над степом.
Усміхалося сонце і кропило степ срібними дзвониками і мелодійними цвірінканнями непосидливих жайворонків.
Орали слобожане і не бачили, як на високій могилі, спершись на суковату, плакав старий управитель.

На сійбу дісталися до усадьби Микола і Павло. Тікали від збольшевиченого фронту, тому були замасковані під робітників. Перші дні, приголомшені певно фронтовими революційними подіями, мовчали, ніби в рот води понабирали, приходили в почуття. І тільки на третій день, коли Настуся пронеслася в покоях тропічним ураганом, молода, весела, безтурботна, і забреніли нотки її ніжного

контрастно, пробуджений до життя студент правник сказав батькові:

— Революційні події посвідчили, що розвал Росії, то — страшна катастрофа для світової рівноваги і культури. Інтелегенція мусить вжити всіх зусиль, щоб поваленого велетня знову наставити на ноги; в противному разі нове покоління буде не в стані перебудовувати Европи на основах братерської федерації.

— Запізно сину, — іронічно зауважив батько! — Як не вернути нашого степу, що з'орали плугами, так і Росії вам не поновити, яка поорана печер-людською злобою

Настуся перебирала на гітарі струни і молодим пісенним соковитим контральтом співала:

„Ой, казала мені мати
„Щей наказувала

Павло Ларивонович, склавши вузлом руки за спиною, бігав в покоях повз Настусі і мрійно прислухався до пісні. Зупинившись супроти батька і брата, він щось пригадав і сказав:

— Я не погоджуюсь з большовицькою тактикою. Однак їх грандіозні наміри, що скеровані до знесення сучасних форм життя і проектування чогось нового, захоплюють і приваблюють мене, бо відповідають на запити моїх переконань.

— Ой, мамо, мамо... —

співала Настуся.

За вікном бубонів на Тирсі бугай, барабанив на березі боцян і сварилися в кущах акацій і бузку горобчики і синички.

На Великодняж приїхав з Києва Михайло. Був одягнутий в темно-зелений жупан зі срібними кучкова-

тими гудзиками, в червоні, ширшою в Дніпра, штани, чорну смушкову з малиновим шликом шапку і високі зі складками чоботи; на боці мав срібну, кавказського зразку, шаблюку; на грудях жовто-блакитну стрічку.

— Слава Україні! — вклонився він до братів і батьків.

Сем'я не знала, як відповісти і мовчки приглядалась до історика, зпантеличена його дивовижним виглядом.

— Бачили таку кумедію, — усміхнулася Хима Степанівна: — Таке все на тобі, Михасику, ніби прибрали до театру... Придумають ото люди... А це кого збираєшся ти рубати? — вказала вона на шаблюку.

— Кацапів, большовиків, монархистів... ворогів України, матуся... — войовничо позирнув він на братів. ~~Михайло~~

Увечері, коли всі зійшлися на чай на веранду, Михайло забрав голоса і мальовничо оповів про головні події українського руху: згадав про Центральну Раду, Грушевського, Винниченка, Петлюру.

— Наші нащадки, які будуть мати свою вільну незалежну державу, — казав в піднесеному настрою історик: — вони не простять ренегатам нашої величної, визвольної справи...

— Безперечно не простять, — глумливо погодився правник. — Алеж я не розумію вашої романтики, — кивнув він Михайлові на темно-зеленого жупана.

— Наша романтика має глибокий зміст: то наша вербункова акція, що заохочує молодь до національного війська; то наша пропаганда, живе слово до темного зросійщеного села...

Спіймавши жеманічний усміх на вустах братів, ~~історик~~ він увійшов в азарт.

– Ви забуваєте про одного непідкупного суддю - історію! - грозив він пертом до братів: - Огидними словами вона розпишеться під іменами тих, хто зрадив Україні.

– Не мечіть бисера перед... - так здається сказано в євангелію, - іронізував з історика правник...

Минали дні...

Революційні події переносили життя несподіванками і зневір'ям: німці розігнали Центральну Раду, хлібороби обрали на Гетьмана генерала Скоропадського, большовики покинули Україну...

Над усадьбою знову повіяв давній степовий вітрець...

Слобожане нервували, чухали потилиці, пильнували за руками управителя і чекали для себе чогось недоброго

В червні місяці, коли пекуче сонечко поїло степи жагою і вогневими дощами, в тіні білих акацій степовий король творив суд і розправу. Навкало були розкидані по усадьбі речеві докази порушеного степового законодавства: молотілки, букаря, сіялки, колоди зрубаного дерева, тачанки..

– Мотузок Микита! Посідаю відомості, що ти викрав бичка, борону і четверо ягнят!

– Це нібито я? - перевіряв кремезний жилявий селянин, сплазовуючи непомітно за спини своїх колег.

– Кавун Демко! Посідаю відомості, що ти викрав буганих і двох свиней!

– Отаке вигадали... чули? - запрошував юрбу в свідки досить непевний в собі сотський.

Над вечір юрба, на взірець сполохених в преріях буйволів, неслася навипередки

до брами, а за ними, скинувши на плечі суковату, басував невдало управитель.

Десь в липні Михайло лежав в саду в кущах ліщини і наспівував свої спогади з часів Центральної Ради, коли підійшов Микола, нишпорливо позирнув на брата і сказав:

— В книжці життя не написано і не знайти, що чекає нас в майбутньому. Не маємо того пророка, який оповів би нам про глаголи тої правди, яку ми мусили б поборювати. Тому кожному з нас вільно жити своєю правдою. В своїх переконаннях я був логічним, що роблю і тепер, надумавши їхати на Дон в Добровольчу армію. Я вірю в побожну місію Росії, що їй одній дано розрубати заплутаний Гордіїв вузол загальнолюдських страждань і кривди. Не маю певности, чи зведе доля колись нас до купи, алеж не треба забувати, що ми брати, що ми від одної крови. Хай злоба і ненависть не сплетуть гнізда в наших серцях.

— Великого гріха взяв ти на душу, знехтувавши долею України, — сказав схвильований і розгублений Михайло, стиснувши братнєву руку Михайла. — Однак сьогодні я почуваю в собі непереможні сили, якими змию твої провини перед Батьківщиною.

Брати ніжно поцілувалися і розійшлися навіки.

На Іллю усадьба святкувала заручини Павла і Настусі. Весілля перенесли на весну, до закінчення нареченим державних іспитів.

Щасливий, на підпитку, кружляв отець Сава в світлиці навколо попаді і казав:

— Товариші мої по благочинію отець

Оверко ззамолоду був на Афоні. Стрінув він там пустельника, що мав силу бачити наперед, на тридцять років. І той пустельник сказав йому:

– В 1918 році десницею Божою повстане на Україні ясновельможний пан Гетьман, а в Києві вознесеться на святій Софії жовто-блакитний прапор...

– Онде пшеницю треба перевезти, а ти ледарня святкуєш, – незадоволено гукала попадя, тримаючи в руках держална, якими підмітала хату.

В осени Павло і Михайло від'їхали до Києва для закінчення університетської науки...

Червона осінь нанизувала на деревах і кущах рожеві коралі і виблискувала перловими іскрами на павутинню, що пливало в повітрі срібними низками.

На слободі святкували бабине літо. Зі степу, на повному ході, зі свистом, гуркотом і лайкою влетіли в слободу, на церковну площу, військові люди на двадцяти двох тачанках. Були вони зодягнуті в шкіряні куртки, шкіряні кашкети і озброєні кулеметами, рушницями, гранатами і шаблями.

З лакованої тачанки зійшов на землю невеличкий на зріст, темно-русявий чоловік, зі злими обличчами і, підкрутивши до гори вуса, сердито зайкнув:

– Петренко! Дізнайся, хто в маєтку!

З тачанки на тачанку передавали наспіх наказ:

– Товаришу Петренкові дізнатися, хто в маєтку! Батько Махно велить!

Військові розпрягали коней і розсипалися по слободі, зганяючи селян на майдан, де мали розпочати мітінг.

Строгий управитель був сам не свій, зупинившись на крок від легендарного отамана, про якого ширилась на степах слава і слава недобра.

– Сволота! Паразити! Бач, яку пику набув! – наступав з лайкою на управителя батько Махно. – Тікай кровопийця з моїх очей! – ухопився він за револьвера.

~~І коли~~ Управитель ринувся тікати, як вибухнув стріл...

Коли надійшли слобожане, вони забачили, що строгий управитель Ларивон Пилипович Грищенко лежав край ніг байдужного отамана, і поширені від жаху його очі були звернуті до степу.

Поховали його на слобожанському кладовищу поруч високого дерев'яного хреста. Маєткові слуги збили і обстругали дубового хреста, а церковний староста Мирон Маркович Шульга, що розумівся на святому письмі, накреслив на ньому слова:

– „Іздесь спочиває
Мученик за віру Христову, управитель
і раб Божий Ларивон
Пилипович Грищенко
Народився 3 січ.
1849 року, убієн
26 жовтня 1918 р.
Мав 50 літ з гаком

В сутінках вітряної ночі, ховаючись від чужого ока, приходила на могилку чоловіка, спираючись на суковату управителя, Хима Степанівна. Немов підрізаний дубок, падала вона на вогку землю чорної могилки і, тримаючись скрюченими і зсохлими руками за підніжжя хреста, голосно тужила:

— Ларю, добрий Ларю! Що то вони, моя утіха, зробили з тобою! Боже, за що? за що? — несамовито тужила вона підніжжя.

Пронизливий істеричний її стогін згонав в обіймах степовий осінній вітер і ніс в степ на високу могилу. На просторах десятків тисяч десятин всю ніч тужив зораний степ, правив панахиду по своєму отрутому степовому королеві.

В світлиці священика, чекаючи з кладовища на управительку ~~(попадю~~, яка перейшла на життя до своїх майбутніх сватів, отець Сава оповідав попаді:

— Блаженої пам'яті, отець Дорелмидонт знав в Печерській лаврі одного схимника. Той схимник, давно це було, так сказав:

— В 1918 році запанує на Катеринославщині байстрюк самого вельзевула, на імя Махно...

— Треба в ямини надоти помаливати і нікому, а ти язика ото розпустив, — гримала попадя, перемиваючи посуду.

Бурні лихі часи... На Україні палала революційна завірюха. Під Київом Директорія валила Гетьмана, отаман Болбочан стріляв в Харкові робітників, на

Запоріжжу батько Махно сіяв анархію, на Донбасі генерал Краснов трощив червоних. І тільки на Синельниківській слободі панував могильний спокій: ні газети, ні пошти, ні чуток, жадного живого слова про революційні події не просякалося на степи, і Килина Степанівна втратила всі звязки з синами.

В кінці січня Настуся одержала несподівано листа з Харкова. Писав Павло Ларивонович:

Зірочка моя, Настуся!

Певний, що моя писанина здивує тебе і моїх батьків: 12го січня я залічений до складу 16го червоного, імени товариша Троцького, полку.

Я давно, з університету, як відомо тобі, розійшовся з братами і в поглядах на речі і в своїх ідейних переконаннях.

Я так розумію правду життя: 1918 років християнської ери склали для нас тяжку спадщину – страшну моральну і матеріяльну скруту. Ті культура і політичні осягнення, якими сьогодні пишається наша інтелігенція, тільки поглибили прірву між народом і невеликими групками людей, що відживляються на капіталістично-буржуазній кривді. Не вливають молодого вина в дірявi торби..., - написано в евангелії. Свою ідею, непереможну, правдиву і світлу ми намірялись посіяти на кривавій оранці, яка мусить бути звільнена від помилок старшого покоління.

Настуся, рибка моя! Зрозумій, що сучасне моє credo – логічний висновок мого світогляду.

Напиши, що з батьками і братами.

Цілую тебе всю

Твій Павло.

Адреса: Харків

Катеринославська 54-5.

Прочитала листа Настуся, прочитав отець Сава, де кілька разів прослухала Килина Степанівна, попадя, і ніхто нічого не зрозумів.

— Знав я одного пустельника, — намагався пророкувати отець Сава, але йому не дали говорити:

— Покинь, покинь пустельника! — гримнула попадя; — Нема чого біди накликати!

Настуся твердо постановила, що поїде до Харкова на побачення з нареченим, і не сподівалася, що 6-го лютого 16-й червоноармейський, імени Троцького полк вирушив під станцію Панютино, на якій отаборилися повстанці Махна.

Бій був упертий з обох боків: тріскотіли кулемети, гавкали хрипло, немов степові вівчарки, гармати, іржали коні, хтось лаявся.

На станції, на шпалах, в сутіні двох паротягів, лежав посічений Павлик.

Він помирав...

На очах його горіли депо, станція, залізничні майстерні; гранати зривали зі шпал рейки, виривали з землі телеграфні ~~проводи~~ стовбури.

Навколо коїлось те, про що мріяв природник: панувала стихійна руйнуюча сила, що змивала з обличчя землі все, що довгими роками насаджували люди тяжкою нужденною працею.

Востаннє позирнувши смертними очима на холодне хмарне небо, з якого сипався мокрий, червоний на пожежі сніг, Павлик витягнув і схрестив на грудях руки.

Ніхто тоді не знав, що в сорочці мертвого природника був підши-

ний лист, який він написав перед по-
чатком бою.

Любі брати! - писав Пав-
лик: -
Довідавшись про смерть батька, я пе-
ресвідчився, що в його смерти вин-
ний я і подібні мені - інтелігенція.
Зізнав я, що жив абстракціями, що
одірвався я від рідного народу, знех-
тував заповітами батьків, якими
прикрашені сторінки української
історії.

Шукаю причин своєї душевної
трагедії і гадаю, що головною з них
була ідеологія російської молоді, що
носила назву толстовства.

Любі батьки і брати!
Як я загину, благаю, щоби ви похова-
ли мене серед нашого степу.
Над вечір, коли знизиться сонечко і
задремить тирса, а степ, широкий
степ, почне молитися ароматa-
ми своїх квітів, гляну і я, закоха-
ний своїм народом, крихотку від-
ного щастя, яке тішить і веселить
кожного українця.

Настусю, моя рибка!
Мою душу, мою мову, мою любов
до тебе ти завше знайдеш на бере-
зі Тирси під вербами.

Ваш Павлик.

На теплого Олексія Настуся вирушила
до Харкова на побачення з Пав-
ликом. Везла зі собою смаженого ба-
ранка, медових солодких коржи-
ків і дві сорочки з вишиваними ко-
мірцями і грудями - працю вла-
сних рук.

На станції „Синельніково" чекав на потяга великий натовп, і Настуся ледве продерлася до вагону III класи, що по береги був переповнений матросами, червоноармійцями і цівільними, що мали на лівій руці червону перев'яз.
Про місце не було, що думати, і Настуся зі своїми клуночками отаборилася в сутеріні між вікнами і каютою, на дверях якої було написано: „служебное отделеніе".
Вагон був брудний, заплюваний, з несвіжими квасними повітрями, насиченими гострими запахами кожушків і бакуну.

Потяг не рушав: лагодили на річці Вовчої міст, що був зірваний повстанцями.
Над вечір потяг нарешті рушив.
– Гаврило крути! – вигукнули весело по адресі машиніста підбадьорені рухом червоноармійці
Настуся уважно оглядала пасажирів. Поблизу неї, на другім поверсі лавок, цивільний панок, з гострою рудою борідкою і золотими пенсне на носі голосно розмовляв, звісивши голову над першими поверхами і вимовляючи замість „р" – „г", з матросами, що мав за шкіряними пасками дві пистолі.
– Судьба, товарищ, жертв іскупітельних просит. Без жертв буржуазії ми не побєдім.
На крайній лавці, ближче до дверей, молодий хлопець, на вигляд підліток, алеж з'одягнутий по військовому, тримав на руках гармошку, під акомпанімент якої виспівував революційні частушки.
– Качай малець Ваньку! – гукнули з другого поверху матроси.
Підліток кивнув їм на знак згоди

головою і, наблизивши гармошку до підборіддя, ревучким фальцетного, з наголосом на „а", заспівав:

До Настусі дійшли слова:

— Ванька продал свой овьос.
Гармонь новую прівьоз.
Гармонь новая, не стара,
А іграєт, как гітара.

Потяг посовувався поволі, обережно: був неспокійний час, і навколо гасали повстанці.

Коли минули станцію Лозову, Настуся відчула, що вона вся з'омліла: болісно ломило в поясницях, а ноги виходили з послуху і сковзались по підлозі.

Певно її німі страждання спіймав червоноармієць, що сидів на власній скриньці поруч неї; тільки він уїдливо підморгнув до матроса, що сидів vis à vis, і презирливо, так, щоб чула Настуся, сказав:

— Попілі довольно нашей кровушки. Тепер наше время сідеть, а їм перед нами стоять.

За шибами вагона підіймалася завірюха...

Коли потяг прискорював рух, вона скаженіла, шпурляла у вікна сніговий пісок і несамовито голосила, ніби сирота за труною матері, сумно приспівуючи під барабанний речитатив паротяга. Настусі здавалося, що весь потяг, який гуркотів і корчився, немов в пропасниці, відбивав такта на мотив пісні, яку вона чула колись від Павлика:

— Люба, гину!
Не рятуй...
Як загину,
Поцілуй!

З каюти вийшов матрос, в накинутій на плечі маринарці, червоний на об-

личі, з підкрученими до гори вусами, з вузенькими зеленими очима, пострижений під їжака. Він зупинився на дверях, солодко потягнувся, зітхнув і позирнув зеленими очима на Настусю. Пройшовся повз неї і на цей раз позирнув ~~пильно~~ на неї пильно, з тим присмаком, від якого червоніють дівчата. Матрос зник в каюті...

За хвилину з каюти вийшов червоноармієць: високий, кирпатий, на кривих ногах, в червоних штанах і старшинському френчі, з кавалерійською шаблюкою на боці. Нахабними поглядами він довго блукав на грудях і округлих формах Настусі.

Покрутившись навколо Настусі і щось зміркувавши, він вернув до каюти.

З каюти знову вийшов матрос, той, що мав підкручені вуса, підійшов до Настусі, підібрав не питаючись її клуночки і чемно, московською мовою, сказав:

— Прошу до каюти, ми маємо вільне місце...

Каюта була просторна, на шість пасажирів, алеж зараз містилося в ній трьох військових; Настуся була четвертою. Серед каюти стояв стілець, що був побудований з двох плетених кошиків і дерев'яної скриньки. На стільці стирчала пляшка з горілкою і були розкидані шматочки хліба і ковбаси.

— Просимо, просимо! Посовуйтесь ближче до вікна, в куточок. Там вас ніхто не потурбує, — метушилися навколо Настусі червоноармійці, звільняючи для неї лавку від свого багажу.

В каюті було задушно, гаряче і тісно — ледве жеврів на другому

поверхі лавок огризок свічки; – алеж Настуся, знесилена від довгої стоячки, була байдужа до всіх цих прикрих обставин, потішаючись просторами каюти і вільною широкою лавкою.

Червоноармейці полонили її серце своєю чемністю і гостинністю, і вона обдарувала їх ласковими і вдячними зорями своїх васильковових очей.

– Куди мандруєте, панночка? – запитав червоноармеєць в старшинському дочці.

Настуся відповіла; навіть вийшла за межі питання, подавши докладні відомости про Павлика.

– Все офіцери – отборная сволоч! Женіх ваш – тоже! – вилаявся матрос з підкрученими вусами і почав розповідати, як вони карали старшин в Севастополі на крейсері Алмазі.

Настуся раптом притихла і скрючилася в куточок, тривожно і боязко поглядаючи зі свого куточка на матроса.

– За революцію, прошу панночку, – підкотився до неї з чаркою в руках третій військовий, що мав на штанях червоні лямпаси.

– Я не п'ю, – чемно одвела від себе чарку Настуся.

– Що? за революцію? – строго нахмурив очі матрос. – За революцію тільки поліцишки і буржуї не пьють!

Настуся випила чарку і похитнулася; спостерегла, що якийсь вогнений струмочок розлявся в її жилах; за скроневими кісточками застукав хтось молоточками; в очах замиготіли каюта і військові.

– Сердешно дякуємо! Бачимо, що ви не належите до контр-революції, –

дріботіли навколо неї військові.—
- Тепер панночка випийте до мене, за революційну армію, - наблизив до неї чарку матрос.
Настуся не суперечила і випила другу чарку.
Стійлнала в собі, що сили її покинули.. Сперлася в безтямі на свої оклуночки; на очі набігли сльози; до горла підкотився якийсь болісний і гострий камінчик.

— Павлику, любий Павлику! - шукала по ~~радах~~ хатинку русява головка..,

Прокинулася вона за годину під незрозумілим для неї тягарем, який болісно натискав на її ноги і груди. Силкувалася звільнитися, але знову впала до безтями: хтось натискав їй горло, і не було чим дихати...
...... Недалеко від Харкова в темній каюті матрос, що мав підкручені вуса, грізно наказував:

— Відчини вікно! Тримай так за ноги!.. Поли підбери, бо перешкоджають!...

Поїзд був далеко..
Ніхто не бачив, як на залізничному насипу розважалася завірюха з Настусею: зривала їй спідничку, оглядала білі округлі ніжки і вимахувала в повітрі подертою на грудях сорочкою.

Снігова імла ~~сором'язливо~~ вкривала нагі дівочі груди і ніжки пухнявими холодними простирадлами.

Глибокої осени 1919 року зі станції Жмеринка вирушали на допомогу генералу Омельяновичу Павленкові під станцію Вапнярку військовий ешалон.

Зі стаційного вартового помешкання вийшли на перон: Головний отаман Симон Петлюра, начальник штабу Дієвої армії отаман Тютюнник Василь і адютант його сотник Маланюк Евген.

Головного Отамана стрінув з рапортом командант ешалона отаман Гриценко Михайло. Приглядаючись до обличча Петлюри, Михайло Ларивонович помітив, що Головному не вистарчало двох передніх зубів; почув, що в тенорговому тембрі голоса Петлюри бренять трагічні нотки; згадав, що в підпису Головного розчерк пера складовує під простими кутам донизу.

- Людина - трагічної долі, коли навіть рідні зрадолювали, - подумав Михайло, - простуючи позаду Петлюри до військової валки.

Козаки були вишикувані повз-довж ешалона..

Петлюра не поспішав: що кроку, зупинявся, коротенько, про дещо, розпитував козаків, жартував і частував їх папиросами.

Сотник Маланюк нотував щось в записній книжці.

- Я не маю до вас, пане отамане, що сказати нового, - журливо усміхнувся Петлюра, стиснувши Михайлові руку. - Вірю, що свій жертвений обов'язок ви виконаєте чесно. Знаю, що вам патріотизм не потребує зайвих слів і пояснень до вашої кривавої праці, яка необхідна. Я про одне прошу вас і дуже прошу: - Петлюра уважно, немов чогось шукаючи, позирнув в очі історикові: - зосовуйте обережність до козачого життя. Життя козака - на вашій совісті;

і даремно пролита кров в бою тільки понизить ваші заслуги перед Батьківщиною.

Ешалон від'їхав...

Мерзнучи в товаровому вагоні і бігаючи навколо залізної печи, що розкидала по брудній підлозі рожеві вспалахи, Михайло перебирав в памяти всі дрібниці зустрічи з Петлюрою. Розшукував причини до загального признання за ним слави національного героя і вожда. Копався в його біографії, в його душі, і тільки під ранок, коли забракло води і потяг зупинився серед степу, він усміхнувся і сказав собі:

— Так, так... тепер я розумію: історія Петлюри не забуде, бо він є втілення українського духа, духа завойовання, якого були позбавлені Грушевський, Винниченко та члени Директорії.

На станціях стрічали потяги, що були переповнені тифозними; на панелі стирчали квадратові скирди обмерзлих мерців, загинувших від тифу; в двірцевих покоях в різних позах і положеннях чекали на потяга ранені і контужені.

На двірці і навколо: на степах, на селах і хуторах, скрізь блукала смерть з гострою косою, і не було як оминути її коси. Але-ж вояки жили звичайним життям людей: читали, гуляли, сперечалися, розважалися в карти, бенкетували і, коли лапала їх ворожа куля, спокійно помирали, немов відбували службовий обовязок.

— Що то єсть? — розшукував історик причин такої байдужности до смерти: — Чи то фаталізм, чи то вдача, яку полишили їм в спадщину діди і прадіди, що розкурювали люльки, помираючи на палях.

Станція Вапнярка перебувала в зоні бойових подій...
Командант Вапнярської групи генерал Базильський упередив отамана Гриценка, що ворог недалеко, що кінний роз'їзд від Чорного полку знайшов його в пятнадцяти кильометрах від Вапнярки.

В ночі, о 10 годині, інформаційний віддіп подав відомости, що до станції наближається добровольчий Симферопольський офіцерський полк.
Назустріч ворогові виходив бронепотяг: „Син вільної України."

— Дозвольте мені поїхати з бронепотягом? — запитав історик генерала Базильського.

— Прошу, — погодився генерал.
Глуха темна, морозяна ніч; сипався сухий сніг; з під колес бронепотягу зривався вітер і засипав гармату снігом. Бронепотяг поволі, погасивши вогні, посувався наперед, пірнаючи і виринаючи в снігових заметах.

Обігнавши кінні роз'їзди і пішних дозорців, він зупинився..
Стояв з годину, прислухався...
З безодні ночи донісся людський гомін...
Кулеметники оглянули скорострілі, вправили стрічки; гарматчики підсунули до себе набійні ящики.
Людський гомін наближався і кріп...
І раптом в нічній прірві вибухнула пісня:

— Маша по лєсу гуляла,
А кукушка куковала,
Сідя на своиом суку —
Ку-ку, ку-ку, ку-ку...

Тра-та-та... застукотіли з бронепотяга кулемети.
Пісня обірвалася... Хтось подав команду:

— В цєп!

Бронепотяг поволі почав відходити.

На станції Вапнярка нагодилися до бою. Командування бойовою дільницею перейняв отаман Грищенко, який розсипав стрільців повздовж залізничного насипу, позаду двірця.

Десь коло 6 години ранку Симферопольці заатакували станцію: загавкали на басових нотках гармати, зацокотіли кулемети і, коли розвиднялось, над сніговими степами пронісся громовий розкат:

У-р-р-ра!...

На долонях стрільців несамовито затарабанили скорострільні. Раптом вони замовкли: стрільці піднеслися на ноги.

Михайло подав команду до контратаки, і назустріч ворогові понеслося страшне і могутнє:

— Сла-а-а-ва!

Бій тривав 7-8 хвилин: Симферопольці не витримали рішучого і загрозливого наскоку стрільців і розсипалися в степу, немов отара, зачувши поблизу вовків.

Коли зійшло сонечко, стрільці вернулися до станції на відпочинок.

Михайло і ад'ютант його хорунжий Боровик оглядали ворожі позиції.

Там, де схрещувалися два неглибоких ярика ~~на горбку~~ на горбку Михайло зупинився: наскочив на мерця, що був забитий гранатою в осивіт. Скинув очима на обличча мерця і... втратив на хвилину свідомість...

Під його ногами лежав старший брат Микола. Вражали очі мерця: на широко відчинені, спокійні і замислені вони уважно приглядалися на Михайла, немов вимагаючи якоїсь поради.

Хорунжий нарешті очуняв: знизив на коліна, ніжно поцілував брата в чоло

заплакав і сказав:
— Хто міг сподіватися, що я буду твоїм катом...

Минули роки...
Була весна 1924 року...
На Синельниківських степах зеленіла царина
Хима Степанівна доживала віку у церковного старости. Була вона підсліпувата, сива, завше хора від старости; майже не злазила з печі і не подавала голосу з під баранячого кожуха, якими була вкрита і в зимі і в літі.

Де сини і що з ними, вона не знала, алеж не тратила надії їх побачити.
Одного дня Мирон Маркович привіз з Синельниківської станції листа, що був адресований на Химу Степанівну; на листі значився заграничний штемпель.
Почувши про листа, Хима Степанівна, немов хтось скинув ій 20 років, зіскочила ходою з печі і загребла листа в свої руки.
Листа написав історик Михайло; виглядав він так:

Табор Щепіорно
Ст. Скальмержиця
(Познань)
12-III-1924 р.

Мої любі батьки!
Не знаю, що з Вами, де Ви і що поробляєте. З причин Вам відомих, не можу докладно оповістити про себе... Нині перебуваю я на чужині, на вигнанню, за дротами...

Моральні страждання мої безмірні...
Кожної весни, коли подує від Вас, зі Сходу, степовий вітер, я беру в руки костура і виходжу за дроти в поле. На степовій межі зупиняюсь і, опираючись на костура, починаю плакати:

Степи, рідні степи!

Шукаю я неможливого, шукаю наступливо і болісно... на Сході шукаю я ваших скорботних очей
Чуйним вухом, напруженим слухом припадаюсь до землі, силкуюсь почути, як далеко на Сході бренить тирса...

Любі батьки!

На ваших степах похмуро і морочно, бо степове сонце, пекуче сонечко, ми завезли на чужину...

Нині воно вертається на рідні широкі степи!
Попереду сонечка простує Христос і тримає в руках святу книжку, в якій вогненними словами накреслені слова:

Ей, гряди Господи!